

19974

**GAZİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

**YABANCI DİLLER EĞİTİMİ BÖLÜMÜ
ARAP DİLİ EĞİTİMİ ANABİLİM DALI**

RİFÂ'A RÂFİ' AL-ṬAḤṬÂVÎ

(Hayatı, Edebi Kişiliği ve Toplumsal Konulardaki Düşünceleri)

Yüksek Lisans Tezi

Tez Danışmanı: Doç. Dr. Yasin Ceylan

Hazırlayan : Cihaner Akçay

Ankara - 1992

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	I
ÖZETLER	II
TRANSKRİPSİYON SİSTEMİ	III
GİRİŞ	1-4

BİRİNCİ BÖLÜM

İfâ'a Râfi' al-Tahtâvi'nin Hayatı ve Eserleri	5-28
---	------

İKİNCİ BÖLÜM

İfâ'a Râfi' al-Tahtâvi'nin Edebi Kişiliği	29 - 61
---	---------

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İfâ'a Râfi' al-Tahtâvi'nin Tercüme Çalışmaları	62 - 77
--	---------

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

İfâ'a Râfi' al-Tahtâvi'de Sosyolojik Düşünce	78 - 97
--	---------

BEŞİNCİ BÖLÜM

Özet	98 - 100
İbniyografya	101 - 102

ÖNSÖZ

Yüksek Lisans Tezi olarak hazırlanan bu çalışmada, çağdaş Arap düşünce tarihinde önemli bir yeri olan Mısırlı yazar Rifâ'a Râfi' al-Tahtâvî çeşitli yönleriyle incelenmiştir.

Çalışma; giriş, yazarın hayatı ve eserleri, edebi kişiliği, tercüme faaliyetleri, sosyal konulardaki düşünceleri ve sonuç bölümlerine ayrılmıştır.

Giriş bölümünde, yazarın yaşadığı yüzyıl olan 19. asırda Mısır'daki siyasi ve kültürel durum ayrıntılarıyla ortaya konmuş, birinci bölümde yazarın hayatı, yetişme tarzı, etkilendiği şahsiyetler ve eserlerinden, ikinci bölümde yazarın edebi kişiliği ve Arap edebiyatına aktardığı yeni edebi türlerden, üçüncü bölümde yazarın çeviri çalışmalarından, yetiştirdiği öğrencilerden, dördüncü bölümde yazarın toplum, yönetim, vatan ve ekonomi hakkındaki görüşlerinden sözedilmiştir.

Bu çalışmadan çıkan müşahhas bazı neticeler de sonuç bölümünde zikredilmiştir.

Lisans üstü öğrenimde bana bilimsel araştırma yöntemlerini veren, tez çalışmalarımda, yardımlarını esirgemeyen danışmanım Doç. Dr. Yasin Ceylan'a teşekkürlerimi sunarım.

Cihaner Akçay

Haziran 1992, Ankara

KISALTMALAR

- a.g.e** : Adı geçen eser
b. : İbn (bin)
Bkz : Bakınız
C : Cilt
Çev : Türkçe'ye çeviren
D : Doğum
H : Hicrî
G.Ü : Gazi Üniversitesi
İA : İslam Ansiklopedisi
M : Miladî
M.Ö : Milattan önce
Msl : Meselâ
nşr : Neşri
Ölm : Ölümü
S : Sayfa
Tah : Tahkik
Ter : Tercüme eden
ts : Tarihsiz
v.b : Ve benzeri gibi
v.s : Vesaire

TRANSKRİPSİYON SİSTEMİ

Bu tezde İslam Ansiklopedisi'nde benimsenen transkripsiyon sistemi kullanılmıştır.

Sessiz harfler:

z	ض	'	ء
t	ط	b	ب
z	ظ	t	ث
'	ع	s	ث
g	غ	c	ج
f	ف	h	ه
k	ق	h	ح
k	ك	d	د
l	ل	z	ذ
m	م	r	ر
n	ن	z	ز
v	و	s	س
h	ه	ş	ش
y	ی	s	ص

Sesli harfler:

ū	أ	ā	آ
a	ا	ā	إ
i	إ	i	ی
u	أ		

GİRİŞ

Arap dili ve edebiyatı uzun tarihi boyunca, gelişme ve yenileşme açısından iki önemli aşamadan geçmiştir. Birincisi parlak İslâm Medeniyeti devridir. Bu devir Abbasiler Dönemidir. Bağdat'ın bir kültür ve sanat merkezi haline gelmesiyle Arap edebiyatında yeni bir dönem başlamıştır. (750-1258). Arap dili, Suriye, İran ve Yunan-Roma etkilerini birleştiren çeşitli halklar arasında bağ kuran bir dil olarak ayrıcalıklı bir yer kazanmıştır. Bilimsel çalışmaların destekçisi olan **al-Ma'mûn** ve öteki halifelerin kurduğu inceleme ve araştırma merkezleri, kütüphaneler kültür ve sanatın biçimlenmesine önemli katkılarda bulunmuştur. Yunanca'dan yapılan çeviriler, yabancı kültürlerle ilişki kurulmasına yardımcı olmuştur. Dilbilim'in kuralları konulmuş, edebiyatta, eleştiride, belagatta, dini bilimlerde, felsefede, tarihte, matematik ve bir çok bilimlerde Arapça temel kitaplar yazılmıştır.

İkincisi, Arap edebiyatı rönesansı (al-Nahzat al-Edebiyye) devridir. Bu, 19. yüzyılda Arap âleminde başlayan yeniden kalkınma merhalesidir. Bu merhale, Mısır'da milliyet bilincinin uyanmasıyla, yenibilimlere karşı daha duyarlı olunması, toplumsal kalkınmanın ve siyasî özgürlüğün kazanılmasıyla başlamıştır.⁽¹⁾

Batı kültür ve edebiyatının temel yapıtlarının Arapçaya çevrilmesiyle Batı'daki bazı edebiyat akımları Arap dünyasında etkili olmaya başladı, Arap edebiyatı biçim ve içerik yönünden değişme sürecine girdi. Bu dönemde de şiir ön sıradaki yerini korudu. Batı şiiri doğrultusunda gelişen yeni Arap şiirinin yanı sıra, eski biçimlere sıkı sıkıya bağlı şiir akımı da belirgin bir etkiyi sürdürdü.

Arap edebiyatının yeni tanıştığı edebiyat türlerinden roman, küçük öykü ve oyun 19. yüzyıldan başlayarak, Avrupalı örneklerin etkisiyle kısa sürede gelişti. Öykü, yeni şiir biçimleri ve deneme gibi türler de Batı örneklerine çok şey borçlu olmakla birlikte, kökleri klasik Arap edebiyatına dayanıyordu.

(1) Halaf Allah Ahmed, Muhammed, "İhyâ' li Zikrâ Rifâ'a al-Tahtâvî, Lamhat Târihiyya 'an Hayât va Mu'allafât al-Şayh Rifâ'a Badavî Râfi'al- al-Tahtâvî, Editör: Fathî Rifâ'a, Mısır al-Cadîda, 1958, s.117.

Abbasiler döneminde mütercimler olmasaydı İbn Muḳaffa' ve al-Câhiz'in eserler vermeleri bir hayli güçleşirdi. Aynı şekilde XIX. asır mütercimleri de olmasaydı Modern Arap edebiyatının ortaya çıkması mümkün olmazdı.

XIX. asırdan önce Arap edebiyatında uyanış izleri bulmak belki pek güç olmayacaktır. Fakat genellikle bu izler, gâyesi edebiyatı yeniden canlandırmaktan ziyade, eski filolojiyi diriltmek olan, bir takım münferit hadiselerdir.⁽²⁾

Napolyon'un Mısır seferinden sonra, Mısır'da ilmi faaliyetlerin başladığı, hareketsizliğin, yerini canlılığa bıraktığı görülür. Çevresinde araştırma ekibi ile Mısır'a çıkan Napolyon Mısır'da yenilik hareketlerinin ilk tohumunu atmış, bunun sonucu olarak okullar, gazeteler, opera binası, kütüphaneler, matbaa, kimya laboratuvarları ve rasathaneler açılıp inşa edilmişti. Bu vesile ile Mısır halkı, Avrupa hayatının bazı yönlerini o zaman tanımıştı.⁽³⁾

Fransız seferi heyetinin ilmi tetkikleri önemli neticeler vermiş ve bu tetkikler 21 Ağustos 1798 de Napolyon tarafından Kahire'de kurulan Mısır Enstitüsü'nde toplanmış, daha sonra, 1809-1825 yılları arasında **Description de l'Égypte** "Mısır'ın Tanımı" başlığı altında dokuz cilt olarak Fransa'da neşredilmiştir.

Avrupa, ilmi ve sosyal alanda bir hayli merhale katettiği halde Arap toplumu durgun ve bu gelişmeler karşısında şaşkın kalmıştı. Bunun için Napolyon'la başlayan ilmi çalışmalar, şüphesiz bazı Mısırlı aydınları, gerek nazari ve gerekse pratik konularda düşünmeye sevketmiştir.

Mehmet Ali Paşa, Mısır'da siyasi başarı kazandıktan sonra Batı medeniyetinin temelini ilme dayandığını anlamıştı. Fakat "Büyük devlet kurma" gayesini gerçekleştirmek için her şeyden önce ordunun Avrupaî tarzda modernleşmesi gerekiyordu.

(2) Kratschkowsky, Ign, Arabistan (edebiyat), IA, İstanbul, 1965, I, s. 540.

(3) al - Fâhûrî, Hannâ, **Târîh al-Adab al-'Arabi**, Beyrut, ts, II. cilt, s. 11.

Bunun için Asvan'da ilk harbiye mektebini açıp Avrupa'dan eğitici-öğreticiler getirtti, ayrıca ordunun ihtiyacını karşılamak için bir çok imâlathaneler de kurdu. Böylece ülkeyi medenî âleme ulaştırma arzusundaydı. Mısır için yaptığı en büyük hizmetlerden biri geniş çaplı bir öğretim seferberliğine girişmesi idi. Bunun için çok sayıda ve her derecede okullar açıldı. Fransa'dan hocalar getirilmek suretiyle bu okullarda Avrupaî öğretim sistemi ve programları uygulandı. İlk yüksek okul 1816 da Kale'de açılan Handede okulu idi. İhtiyaç artınca Avrupa'da yetişen elemanlar ile 1834 te Bulak'ta Mühendishane açıldı. Mısır'ın tarihi, folklorü ve içtimâî durumu hakkında önemli bilgiler veren Dr. Clot Bey'den yararlanılarak 1817 de Tıbbiye kuruldu. Bu okullarda Fransa'dan getirilen hocalar derslerini Fransızca veriyorlar ve bu dersler ardından Arapçaya çevriliyordu. al-Bi'satu'l- Mısrıyya'nın müdürü Jomard Bey bu çalışmaların öncülerindendi.(4)

Mehmet Ali Paşa daha sonra önemli hareketlere girişti, düşüncelerini gerçekleştirmek için Avrupa'ya öğrenciler gönderdi. Ülke kalkınmasını kendi vatan evlatlarının ellerinde gerçekleştirebileceğini düşündüğünden bu maksatla önce 1813 yılında İtalya'ya, sonra 1818 de İngiltere'ye,(5) daha sonra ise çoğunlukla Fransa'ya öğrenci gönderdi.(6)

Bu burslu öğrenciler, her ne kadar teknik ve bilimsel konular üzerine eğitim yapmak üzere Avrupa'ya gönderilmişlerse de, ülkeye döndüklerinde edebi bir canlılık başlatmışlar, Mısır'ın kültürel hayatında önemli katkılarda bulunmuşlardır. Bu kişiler, kendi toplumlarından farklı bir toplumda yaşamışlar, Avrupa edebiyatını okumuşlar, Avrupa düşüncesini tanımışlar ve ülkeye yeni bilgiler, yeni düşünceler ve Avrupa kültürüyle dönmüşlerdir.(7)

(4) Savran, Ahmet, 19. yy. Osmanlı Döneminde Yeni Arap Edebiyatı, Erzurum, 1991, s. 7-9

(5) Furat, A. Suphi, "Yeni Arap Edebiyatı", İslami Edebiyat, İstanbul, sayı: 14, 1991, s. 11.

(6) al-Dusûkî, 'Umar, fî'l-Adab al-Hadıs, Kahire 1964, s. 16.

(7) Er, Rahmi, Tâhâ Husayn ve Üç Romanı (Du'â' al-Karavân, Adîb, Şacarat al-Bu's), Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 1988, s.4

1826 yılında Mehmet Ali'nin Fransa'ya gönderdiği 44 kişilik bir öğrenci gurubu içerisinde tezimizin konusu olan Rifâ'a al-Tahtâvî de vardı.⁽⁸⁾ O, hukuk, siyaset, tıp, ziraat, kimya ve matbaacılık gibi muhtelif sahalarda ihtisas için gönderilen bu talebelerin dini sorunlarıyla ilgilenmek ve onlara imamlık yapmak üzere gönderiliyordu.⁽⁹⁾

Rifâ'a al-Tahtâvî'yi 19. asır Arap edebiyatının ve düşünce tarihinin önde gelen şahsiyetlerinden biri yapan en önemli faktör onun beş sene gibi uzun bir süre Paris'te eğitim görmesidir.

Rifâ'a Râfi'al-Tahtâvî modern arap edebiyatına geçiş döneminin en önemli simasıdır. Bir taraftan batı düşünürlerinin eserlerini arapçaya çevirerek Mısır'ın ortaçağdan kalma eğitim düzenini teorik yönden değiştirmeye kalkışmış, diğer taraftan kurduğu ve yönettiği eğitim kurumları ile bu düşüncesini bizzat uygulamıştır.⁽¹⁰⁾

Düşünürler, her alanda rönesansın, yani yeniden canlanmanın, kişi veya kişilere dayandığı hususunda hemfikirdirler. Bu prensipten hareket ederek, Rifâ'a al-Tahtâvî'yi Arap ilmî rönesansının oluşumunda en şerefli rolü üstlenen kişi veya kişiler arasında saymamız, belki de bu alanda onu ilk temel taş olarak kabul etmemiz gerekecektir.⁽¹¹⁾ Çünkü o, bu uyanış hareketinin önderidir.

Gelecek bölümlerde Tahtâvî'nin bazı önemli yönlerini ve uyanış hareketindeki fonksiyonunu geniş olarak inceleyeceğiz.

(8) al-Naccâr, Hüseyin Favzî, *Rifâ'a al-Tahtâvî*, Mısır, 1987, s. 67.

(9) Furat, A. Suphi, a.g.e., s. 11.

(10) Ceylan, Yasin, *Rifâ'a Râfi' al-Tahtâvî*, Basılmamış Makale, s. 1

(11) Mâyû, Kadri, *Rifâ'a al-Tahtâvî*, "Lamhat Târihiyya 'an Hayat va Mu'allafât al-Şaykh Rifâ'a Badavi Râfi'al-Tahtavi, a.g.e., s. 60.

BİRİNCİ BÖLÜM

HAYATI

Ṭaḥṭâvî, 1801 yılında, Mısır'ın Carcâ eyaletinin Ṭaḥṭâ şehrinde doğmuştur.⁽¹²⁾ Babası al-Sayyid Badavî Râfi'dir. Şâfi'î mezhebindedir.⁽¹³⁾ Soyuna Fâtîma al-Zahrâ'ya uzanmaktadır.⁽¹⁴⁾ Ailesinin bir zamanlar zengin olup, onun zamanında fakirleştiğini görüyoruz.⁽¹⁵⁾ O, Mısır'daki çocukların çoğu gibi sade bir şekilde yetişmiştir.⁽¹⁶⁾ İlk eğitimini Ṭaḥṭâ'da görmüş, sonraları Carcâ eyaletine bağlı Mansâ' al-Nabda, Kunâ ve Farşûd şehirlerine ailesi ile beraber göç etmiştir. Bu göç yıllarında babası oğlunun öğrenimini ihmal etmemiş, Kur'an'ı ezberletmiş ve gerekli bilgileri öğrenmesini sağlamıştır.

Babasının ölümünden sonra Ṭaḥṭâ'ya döndüğünde Kur'an'ı tamamen ezberlemiştir.⁽¹⁷⁾ Dayılarının yardımıyla o zamanki temel bilimleri öğrenmeye başladı. Fıkıh ve nahiv konusunda bazı kitaplar okudu.⁽¹⁸⁾ Dayıları kültürlü kişilerdi. Örneğin 'Abd al-Şamad al-Anşârî, Abî al-Hasan al-Anşârî ve Farâc al - Anşârî ilim erbabından kişilerdi. O bakımdan kendisine çok yararları oldu.⁽¹⁹⁾ Babası öldükten sonra onun geçimiyle dayıları ilgilendiler.⁽²⁰⁾ Ṭaḥṭâvî Kahire'ye 1817 senesinde geldi. Ezher'de okumaya başladığında 16 yaşında bir gençti.⁽²¹⁾ Başlangıçta hocalarının anlattıkları konuların çoğunu anlamıyordu. Bunun için ilk yıl çok az şey öğrenebildi. Buna râğ-

(12) Aynı eser, s. 57.

(13) al-Ṭaḥṭâvî, Rifâ'a Râfi', *Tahîs al-İbrîz ilâ Tahîs Bîrîz*, Beyrut, ts. s. 6.

(14) Macdî, Şâliḥ, *Hilyat al-Zaman bi Manâkıb Hâdim al-Vatan Siyrat Rifâ'a Râfi' al-Ṭaḥṭâvî*, (Tah: al-Şayyâl, Camâl al-Din), Mısır, 1958, s. 17.

(15) al-Râfi'î, 'Abd al-Raḥman, 'Aşr Muhammed 'Alî, Kahire, 1951, s. 499.

(16) Mâyû, Kadri, a.g.e., s. 57.

(17) al - Ṭaḥṭâvî, Fathî Rifâ'a, "al-Muḳaddama", *Lamḥat Târiḥiyya 'an Hayât vaM'u'allafât al-Şayḥ Rifâ'a Badavî Râfi' al-Ṭaḥṭâvî*, a.g.e., s. 3

(18) al-Naccâr, Husayn Favzî, a.g.e., s. 60.

(19) Zaydân, Cîrcî, *Tarâcim Maşâhîr al-Şark fî al-Karn al - Tâsi' 'Aşar*, Beyrut, ts, II. c, s. 28.

(20) al-Naccâr, Husayn Favzî, a.g.e., s. 60.

(21) Dâğîr, Yûsuf As'ad, *Maşâdir al-Dirâsat al-Adabiyyat al-Fikr al-'Arabi al-Ḥadîs fî Siyar A'lâmih al-Râhilûn (1800-1955)*, Beyrut, 1983, II. Cilt, s. 552

men memleketine döndüğü ilk yaz tatilinde vermiş olduğu bazı derslerin insanlara faydalı olduğunu gördü. İkinci yılında derslere düzenli bir şekilde devam etti. Azimle derslerine eğildi. İlim tahsil etmek onun hoşuna gitmişti. Ezher’de okutulan temel kitapları okudu.⁽²²⁾ O günün ünlü hocalarından dersler aldı. Örneğin al - Fazâli’nin yanında Şâhîh al-Buḥârî’yi, al-şayḥ Ḥasan al-Ḳuvaysanî’nin yanında Cam’u al-Cavâmi’ ve Maşârik al-Anvâr kitaplarını okumuştur. Yine İbrâhîm al-Baycûrî, Muḥammed Ḥabîş, al-Sâdat al-Mâlikiya, Muḥammed al-Damanhûri gibi zamanın ünlü hocalarından dersler aldı.⁽²³⁾

Kendisine en fazla etkisi olan ve hayatını yönlendiren kişi ise, hocası Ḥasan al-‘Attâr (ö. 1838) dır. Taḥtâvî Ezher’e girer girmez onunla tanışmıştır.⁽²⁴⁾ Yararlandığı hocalar içinde al-‘Attâr farklı biriydi. Yeniliklere açık, dini ilimler dışında diğer ilimlerle de uğraşan, daima yeni şeyler öğrenmekten hoşlanan, tarih, coğrafya okumayı seven biriydi.

Fransız işgali esnasında Fransızlarla görüşmüş, onların ilimde ne kadar ileri olduklarını görmüş, şaşkınlığını gizlememiştir. Onlara arapça öğretmeye çalışmıştır. Ülkesinin mutlaka değişmesi gerektiğini, orada bulunmayan bilimlerin öğrenilmesinin zaruretini dile getirmiştir.⁽²⁵⁾

‘Attâr’ın ufku seyahatler sayesinde genişlemişti. Bazı arap devletlerine, Türkiye’ye gitmiş, oralarda bir müddet kalmıştı. Bu geziler onun inceleme kabiliyetini geliştirmişti. Fransızlarla karşılaşınca, onların kalkınma sebeplerini araştırdı.⁽²⁶⁾ Fransızların okuyup, okuttukları ilimlerle, Ezher’de okuyup, okuttuğu ilimler arasında mukayese yaptı. İkisi arasında büyük farklar olduğunu gördü. Ülkesinin Avrupaî kalkınmaya ihtiyacı olduğunu dile getirdi. Bir konuşmasında “ülkemizin

(22) al-Taḥtâvî, Fathî Rifâ’a, a.g.e., s.4

(23) al-Naccâr, Ḥusayn Favzî, a.g.e., s. 61

(24) al-Taḥtâvî, Fathî Rifâ’a, a.g.e., s. 4

(25) al-Naccâr, a.g.e., s. 62.

(26) Aynı eser, s. 63.

durumunun muhakkak değişmesi gerekir.” diyordu (27) Ezher’in donukluğunu tenkit ediyor, “Eski âlimlerimiz dini bilimlerin yanı sıra, diğer bilimlerle de uğraşıyorlar, hatta inançlarına aykırı olan konularda bile kitaplar yazıyorlardı. İslami konuların yanı sıra, Tevrad’ı, diğer semavî kitapları incelemişler, onlar hakkında yazılar yazmışlar, aynı zamanda dilbilgilerini geliştirmişler, şiirle, edebiyatla ve diğer kültür etkinlikleriyle uğraşmışlar, bu sayede ilerlemişlerdir, şimdi ise sadece dini bilimlerle uğraşılıyor, bakış açısı daralıyor, bu sebepten geri kalınıyor” diyordu.(28)

Bu gözlemlerinden sonra ‘Attâr kendini yenilemeye başladı. O zaman Ezher’de okunmayan kitaplara yöneldi. Zamanındaki Ezher âlimleri bu tür kitapların okunmasını, sapıklık olarak telakki ediyorlardı. Çok geçmeden bu bilgileri, çalışkan ve zeki öğrencilerine aktarmaya başladı. Tahtâvî, al-‘Attâr’ın en çok sevdiği öğrencilerindendi.(29) Devamlı çalışması, üstün zekası onun hoşuna gitmişti. Tahtâvî de hocasının ilgisine karşı, ona saygı gösteriyordu. Böylece aralarında muhabbet hasıl oldu. Öğretmenin evine gidip gelmeye başladı. Bu ziyaretler esnasında ondan ilim öğreniyor, kitaplarından yararlanıyor, nasihatler ve tavsiyeler alıyordu. Onun için ‘Attâr’ın, Tahtâvî’nin hayatına büyük etkisi olmuştur.(30) Bu ilişki sayesinde o, genç yaşlarda çağdaş bilimlere aşina olup, edebiyata yöneldi. **Tahliş al-İbriz** isimli kitabını onun nasihatleri üzerine yazmıştır. Bu kitap onun edebiyat sahasında birçok kitap okuduğunun delilidir.(31)

Tahtâvî, Ezher’de yaklaşık sekiz yıl okumuştur. Öğrencilik yılları sıkıntı ve fakirlik içinde geçmiştir. Annesi onu okutmak için bileziklerini satmıştır. Aynı zamanda kendisi de geçimini sağlamak için özel dersler veriyordu. Örneğin Topuzoğlu Hüseyin

(27) al-Şayyâl, Camâl al-Dîn, **Rifâ’a Râfi’ al-Tahtâvî**, Kahire, ts, s. 23

(28) al-Naccâr, a.g.e., s. 63

(29) al-Şayyâl, a.g.e., s. 23.

(30) Mâyû, Kadri, a.g.e., 58.

(31) al-Tahtâvî, Fathî Rifâ’a, a.g.e., s. 5.

ve Laz oğlu Muħammed'e özel dersler vermiştir.⁽³²⁾ Ezher'de büyük bir şahsiyet olarak ortaya çıkmış, ilk önce oradayken hayatın inceliklerini araştırmaya başlamıştır.⁽³³⁾ Boş vakitlerinde arkadaşlarıyla toplanıp, anlaşılmayan konuları açıklıyordu. Onun zekası, çalışkanlığı hocalarının dikkatini çekmiş, Ezher'de yıldızı parlamış ve saygınlığı artmıştı. Sekiz yıllık öğrenimini tamamladıktan sonra orada iki yıl da ğretim elemanı olarak çalıştı. Bu iki yılda, hadis, mantık, beyan, bedi, aruz, söz sanatları (cinas, seci, iştikak, aks, vb.) anlam sanatları (tezat, tevriye, tech'l-i rif, telmih vb.) dersleri vermiştir. İşte burada onun öğretme yetenekleri ortaya çıkmıştır. ğrencilerinin dikkatini çekmiş, ondan istifade etmek için etrafında toplanmışlar, dersleri öğrencilerle dolup taşmıştır. Güzel hitabetiyle, hoş uslubuyla, kolay anlatımıyla, söz inceliği ve bir mnayı muhtelif yollardan açıklama yeteneği nedeniyle derslerini kk, büyük herkes zorlanmadan anlayabiliyordu.⁽³⁴⁾

ahtv, 1824 yılında, Mehmet Ali'nin, kurmuş olduğu Mısır nizami ordusunun birliklerinden⁽³⁵⁾ Manastırlı Ėasan Bey, daha sonra da Mengeli Aħmed Bey Alayına vaiz ve imam olarak tayin edildi.⁽³⁶⁾ Askeri evreye intikali onun hayatına olumlu tesir etmiştir. Orada nizamlara uyma, düzenli yaşama, disiplin melekelerini, vatani koruma, tehlikelere gğs germe, milliyetçilik ve cesaret ruhunu kazanmıştır.⁽³⁷⁾ Batı kültürüyle ilk önce orada karşı karşıya gelmiştir. Çünkü orada Fransız ve diğer avrupalı uzmanlar çalışmaktaydı.⁽³⁸⁾

(32) al-Rfi' 'Abd al-Rahman, a.g.e., s. 503

(33) al-Fhr, Ėann, al-Cmi' fi Triħ al-Adab al-'Arabi (al-Adab al-Ėadıs), Beyrut, 1986, s. 70.

(34) al-ahtv, Fath Rif'a, a.g.e., s. 5

(35) al-Fhr, a.g.e., s. 71.

(36) al-Naccr, a.g.e., s. 67.

(37) al-Rfi', 'Abd al-Rahman, a.g.e., s. 503.

(38) J. Brugman, *An Introduction to the History of Modern Arabic Literature In Egypt*, Leiden, E.J. Brill 1984, s. 18.

Mehmet Ali, 1826 yılında Fransa'ya gönderilecek burslu öğrenciler heyetine imam tayininde, Hasan al-'Attâr'ın görüşlerini aldı. 'Attâr, Tahtâvî'yi önerdi. İşte o zaman Tahtâvî'nin hayatında yeni bir dönem başladı. Mısır tarihindeki yerini bu dönem hazırlamıştır. Eğer bu güzel fırsat çıkmasaydı, o da Ezher'de okuyan diğer arkadaşları gibi sönük bir hayat geçirecekti.⁽³⁹⁾ Bu öğrenci heyeti, çeşitli ilmi ihtisaslar için gönderilen kırkdört öğrenciden oluşuyordu. Bu öğrencilerin isimlerini, ihtisaslarını ve ülkeye döndükten sonraki görevlerini Şâlih Macdî, **Hilyat al-Zaman** isimli kitabında genişçe zikretmiştir.⁽⁴⁰⁾ Tahtâvî kendi ifadesiyle şöyle diyordu: "İlk önce Efendimizin hizmetine askeriyede vaiz olarak katıldım, sonra Paris'e ilmi araştırma için gidecek öğrencilerin başına imam olarak tayin olunca, bazı dost ve akrabaların, özellikle 'Attâr hocamın tavsiyelerini aldım. O, garip ve alışılmamış şeyleri dinlemekten ve okumaktan zevk alan biriydi. Benden, bu seyahatimde gördüğüm acaip şeyleri not etmemi istedi."⁽⁴¹⁾

1241 H. yılının Ramazan ayının beşinci gününde, yani 24 Nisan 1826 tarihinde Tahtâvî ve arkadaşlarını taşıyan gemi İskenderiye'den hareket etti; Şavval ayının 9. günü, yani 9 Mayıs 1826 günü Marsilya'ya ulaştı.⁽⁴²⁾ O, Fransa'ya öğrenci sıfatıyla değil de imam sıfatıyla gönderiliyordu. O zaman sivil memurlara da askeri rütbelere verildiği için Yüzbaşı rütbesini taşımaktaydı.⁽⁴³⁾ Onun, Paris'e ve diğer Avrupa devletlerine, herhangi bir görev için gönderilen memurlardan hiç farkı yoktu. Görevini yerine getirip, yeni bir şey öğrenmeden ülkeye dönmesi mümkündü. Çünkü heyetin imamına, Fransa'daki bilimleri öğrenme görevi verilmemişti. Onun vazifesi sadece burslu öğrencilere imamlık ve vaizlik yapmaktı.⁽⁴⁴⁾ Nitekim onunla beraber heyette

(39) al-Naccâr, a.g.e., s. 67; ve al-Şayyâl, a.g.e., s. 14.

(40) Macdî, Şâlih, a.g.e., s. 43-47.

(41) al-Tahtâvî, Rifâ'a Râfi', **Tahlîs al-İbrîz**, s. 7; ve al-Şayyâl, a.g.e., s. 24

(42) al-Şayyâl, a.g.e., s. 25.

(43) al-Râfi'î, 'Abd al-Rahman, a.g.e., s. 504

(44) al-Naccâr, a.g.e., s. 69

üç tane daha imam vardı, onun dışında hiçbiri ilmi faaliyette bulunmamışlardır.⁽⁴⁵⁾ Ona ilim şevkini hocası Hasan al- 'Attâr aşlamıştı. Hocasının tavsiyelerine uymuş, hem imam, hem de öğrenci olmuştur. Hiç vakit kaybetmeden Fransızca öğrenmeye başlamıştır.⁽⁴⁶⁾ Kendisini çevreleyen bilim ve sanatları öğrenmek için Fransızca öğrenmek gerekiyordu. Batı bilimlerine kapalı olan kapıların anahtarı dil öğrenmekti. Marsilya'ya ulaştıktan birkaç gün sonra hece okumaya başladı. Kırk gün sonra harf ve heceleri öğrendi. Paris'te yeniden harf ve hecelere döndü. Bir ay sonra Charles Francois Thomond'un "**Elements de la Grammaire Francaise**" adlı gramer kitabını okumaya başladı ve bu ders üç yıl boyunca devam etti.⁽⁴⁷⁾

Burslu öğrenciler ilk sene Paris'de aynı binada kaldılar ve orada ortak dersler aldılar. Daha sonra denetçiler burslu öğrencilerin aynı binada kalmasının sakıncalarını gördüler. Çünkü Fransızca'yı pratik konuşamıyorlardı. Onun için bu öğrencilerin birer, ikişer veya üçer kişi olarak Fransız gençlerin kaldığı pansiyonlara veya evlere yerleştirilmesine karar verildi. Bu pansiyon veya evlerde mısırlı öğrenciler gece gündüz öğrenim görüp, çaba sarfettiler.⁽⁴⁸⁾

Ṭahtâvî, sonra Chevalier'in yanında okumaya başladı. Onunla başka bir gramer kitabı okudu.⁽⁴⁹⁾ Bunun yanı sıra kendi hesabına özel öğretmen tutup, onunla da iki ayrı gramer kitabı okudu.⁽⁵⁰⁾

Tarihten matematiğe, coğrafyadan edebiyata kadar her türlü kitabı, Fransız şiir divanlarını ve siyaset kitaplarını bazen kendi başına, bazen de hocası Chevalier'in gözetiminde okumuştur. Yine o, Fransız siyaset felsefecisi ve kuramcısı, güçler ayrılığı kuramıyla siyaset biliminin ve anayasa hukukunun öncülüğünü yapan Montesquieu (1689-1755)' nün birçok kitabını okumuş, özellikle **De L'esprit des Lois** (Kanunların

(45) al-Râfi'î, 'Abd al-Rahman, a.g.e., s. 504

(46) al-Naccâr, a.g.e., s. 69

(47) Aynı eser, s. 76

(48) al-Şayyâl, a.g.e., s. 26

(49) al-Naccâr, a.g.e., s. 76

(50) Aynı eser, s. 71

Ruhu üzerine) kitabından etkilenmiştir. Kanunların Ruhu siyaset kuramı ve hukuk tarihinin en önemli yapıtlarından biri sayılır. Rifâ'a, Fransızların, Montesquieu'yü Batı'nın İbn Haldûn'u, İbn Haldûn'u da Doğu'nun Montesquieu'sü olarak isimlendirdiklerini söylemektedir. Fransız yazar, düşünür, siyaset kuramcısı, monarşiye karşı halk iradesinin üstünlüğünü savunmasıyla Fransız Devrimi'ni etkilemiş olan Jean-Jacques Rousseau (1712-1778)'nin bazı kitaplarını okumuş, özellikle **Du Contrat Social** (al-'Akd al-İctimâ'î, Toplum Sözleşmesi) isimli kitabından etkilenmiş ve onu övmüştür.⁽⁵¹⁾ Fransız şair ve 17.yüzyıl klasik Fransız trajedisini doruğa ulaştıran Racine (1639-1699)'in ve Fransız aydınlanma çağıının öncülerinden, büyük yazar Voltaire (1694-1778)'in yapıtlarını okumuştur.⁽⁵²⁾

Tahtâvî gece gündüz çalışıyordu. Hatta sol gözü az görmeye başladı. Doktor geceleri fazla okumamasını tavsiye etti, ama buna uymadı. Çünkü o öğrenmenin zevkini tatmıştı. Kendi parasıyla birçok kitap satın alıp okuyordu. O Fransa'ya heyetin imamı olarak gitti, ama şartlar onu eğitimle uğraşmaya yöneltti. Çünkü ülkesine aktaracağı birçok şey vardı. Bu durum onu çeşitli alanlarda kitaplar okumaya ve çeviriler yapmaya yöneltti. Çeviri yapabilmek için, o alandaki terimleri kavramak gerekiyordu. Gerçekten bu çok zor bir işti, fakat o bunu başarmıştır.⁽⁵³⁾

O, "**Tahliş al-İbrîz**" adlı kitabında okuduğu başka kitaplar ve hocaları hakkında da malumat vermektedir. Eski Yunan filozoflarının görüşleri, genel tarih, eski Mısır, Irak, Roma ve Hint tarihi, Yunan mitolojisi, G. Depping'in "**Moeurs et Usages des Nations**" adlı değişik toplumların örf ve âdetlerinden bahseden kitabı, Malte Brun'un "**Geographic Universelle** isimli kitaplarını okumuştur. Onun Paris'teki yaşamı

(51) Aynı eser, s. 77

(52) Hourani, Albert, **Arabic Thought in the Liberal Age**, London, 1970, s. 69

(53) al-Şayyâl, a.g.e., s. 26

sadece akademik çalışmalarla sınırlı kalmamış, sosyal ilişkileride içermiştir. Yazar, gazete ve dergileri devamlı takip etmiş, böylece hem kültürünü hem de dil bilgisini geliştirmiştir.⁽⁵⁴⁾

Ṭaḥṭâvî, Paris'te kendisini eğiten hocalardan en çok Mösyö Chevalier'den bahsetmekte ve ayrıca bir Arapça gramer kitabı da yazmış olan meşhur şarkiyatçı Sylvestre De Sacy ve yine başka bir şarkiyatçı Caussin de Perceval'dan bahsetmektedir. Kendisiyle bu iki şarkiyatçı arasında mektuplaşmalar olmuştur. Bu mektupların bazılarını o, **Taḥlîṣ al-İbrîz**'de zikretmiştir.⁽⁵⁵⁾ O, yine bu kitabında eğitiminin sonunda, başında Jomard'ın bulunduğu hocalardan oluşan bir kurul önünde çeviri imtihanına girmiş olduğunu ayrıntıları ile anlatmaktadır. O, hem Fransızca'dan Arapça'ya, hem de Arapça'dan Fransızca'ya çeviri imtihanını başarı ile geçmiş ve hocalarının takdirlerini kazanmıştır.⁽⁵⁶⁾ Birçok yabancıнын takdirini kazanmıştır. Özellikle De Sacy onun için "Ben bu çağda vaktin değerini anlayan bir Doğulu tanıyorum" demiştir.⁽⁵⁷⁾

Ṭaḥṭâvî, arkadaşlarıyla beraber 1831 yılında Mısır'a döndü. Şimdi önünde uzun mücadele yılları görünüyordu. İslam aleminin diğer ülkeleri gibi geri kalmış Mısır'ı cehaletten, yanlış fikirlerden kurtarmak, Mısır entelektüel çevrelerini aydınlatmak için çabalar sarfedilmesi gereğini duyuyordu.⁽⁵⁸⁾ Bu durumda o, kendisini milletin öğretmeni, kalkınma ve uyanış hareketinin önderi olarak hissediyordu. Emellerini gerçekleştirmek için o, bir taraftan çeviri faaliyetlerini yoğunlaştırıyor, diğer taraftan da eğitim müesseselerinde bizzat idari görevler alıyordu. Çeviri hareketinin ilmi kalkınmanın çekirdeğini oluşturduğunu biliyordu. Sadece okul kitaplarını çevirmekle yetinmeyip, tarih, coğrafya kitapları çevirmiş, daha sonra da kitap yazmaya yönelmiştir.⁽⁵⁹⁾

(54) Ceylan, Yasin, a.g.e., s.4

(55) al-Şayyâl, a.g.e., s. 26

(56) Ceylan, Yasin, a.g.e., s. 4

(57) Mâyû, Kadri, a.g.e., s. 59

(58) al-Naccâr, a.g.e., s. 99

(59) Zaydân, Cırcî, a.g.e., s. 30-31; ve al-Fâḥûrî, a.g.e., s. 71

Ṭaḥṭâvî henüz Kahire'ye dönmeden, Jomard, M.Ali'ye bir mektup gönderdi, bu mektupta Ṭaḥṭâvî'nin faaliyetlerini anlattı ve onu övdü. Bu sebeple, o Mısır'a dönünce Abu Za'bal'de bulunan tıp okuluna fransızca hocası ve mütercimi olarak tayin edildi. Orada dersler fransızca verilip, sonra Arapçaya tercüme ediliyordu. Çeviriler Suriyeli mütercim Yûḥannâ 'Anḥûrî'nin gözetiminde yapılıyordu. Bu okulun müdürü meşhur Clot Bey idi.⁽⁶⁰⁾ Tıp okulunda iki yıl kaldıktan sonra Ṭurra'daki topçu okuluna atandı. Burada kendisinden mühendislik ve harp sanatları konulu kitapları tercüme etmesi istendi. Bu vazifesi 1833-1835 yılları arasında devam etti. Bu yıllarda mühendislikte, Fransa'daki Saint-Cyr harbiye okulunda okutulan bir kitabı ve **al-Ta'ribât al-Şafiyya li Murîd al-Coğrafiyya** kitaplarını çevirmiştir.⁽⁶¹⁾ Ṭaḥṭâvî 1834 yılında Kahire'de vuku bulan veba salgını dolayısıyla doğum yeri Ṭaḥṭâ'ya gitti. Orada bulunduğu 60 gün içerisinde Malte Brun'un **Géographie Universelle** kitabının birinci cildini çevirmiştir. Kahire'ye döndüğünde bu tercüme ettiği kitabı M.Ali Paşa'ya takdim etti ve onun takdirini kazandı.⁽⁶²⁾ Ṭaḥṭâvî topçu okulu müdürü, İspanyol De Squerra ile anlaşamadı. Bu şahıs Fransız kültüründen nefret ediyordu. Ṭaḥṭâvî görevden affını istedi.⁽⁶³⁾ Bir süre al-Ḳaşr al-'Aynî'deki hazırlık okulunda ders verdi. Burada da fazla kalmadı.

O, İslamın ilk yayılma döneminde tercüme faaliyetlerinin İslam medeniyetinin doğmasındaki önemli rolünü kavrayarak modern çağda da Avrupa medeniyetinin temelini teşkil eden fikirleri bulunduran kitapların Arapça'ya çevrilmesini fevkalade önemli buluyordu. Bu sebeple Paris'te örneklerine tanık olduğu yabancı diller okullarının benzerini Kahire'de kurmayı devrin idaresine teklif etti. Teklif kabul edildi ve o, böyle bir projenin uygulanması için bizzat görevlendirildi.⁽⁶⁴⁾ Böylece Kahire'de ilk defa

(60) al-Naccâr, a.g.e., s. 100

(61) Macdi, Şâlih, a.g.e., s. 36.

(62) Ceylan, Yasin, a.g.e., s. 5

(63) al - Naccâr, a.g.e., s. 101

(64) Macdi , Şâlih, a.g.e., 37.

fransızca, İngilizce, italyanca, türkçe ve farsça gibi dillerin öğretildiği yabancı diller okulu kurulmuş oldu. O zaman okulun ismi Mütercimler Okulu idi. Yeri de Özbekiyya Mahallesi'ndeki Defterdar sarayında idi. Okulun ilk öğrencilerinin sayısı elli kişiydi. Tahtâvî öğrencileri bölge okullarından dengeli bir şekilde, 14-18 yaşlarındaki sağlıklı ve okuma yazma bilen kişiler arasından seçiyordu.⁽⁶⁵⁾ Diller Okulu'na, İdari Bilimler Okulu öğrencileri de katılınca bu rakam seksene, sonraları yüzelli kişiye çıkmıştır. Okulun süresi beş yıl, bazen de altı yıla uzuyordu. Burada yabancı dillerin yanı sıra geometri, cebir, tarih, coğrafya dersleri de okutuluyordu. Dillerden Arapça ve Fransızca'ya çok önem veriliyordu. Öğrenciler tercüme becerisini tam kazanmış olarak mezun oluyorlardı.⁽⁶⁶⁾ Tahtâvî Diller Okulu'nun önemini belirtmek için şunları söylüyordu: "Biz ilmi heyetler halinde Mısırlıları Avrupa'ya gönderiyoruz, fakat bu okulu açmakla Avrupa ilimlerini Mısır'a taşıyoruz."⁽⁶⁷⁾ Daha sonra Diller Okulu genişledi, Tercüme Bölümüne ek olarak, 1844 yılında İdari Bilimler Bölümü açıldı. Bu bölüm hükümetin idari memurlarını yetiştirmek için açılmıştı. 1847 yılında Abû Hanîfa mezhebine uygun İslam Şeriatı Bölümü açıldı. Bu bölümün amacı kadı yetiştirmektir. Daha sonraları da Muhasebe ve Fransız Hukuk Sistemi Bölümü açılmıştır. Bu durumda Diller Okulu, bünyesinde Edebiyat, Hukuk, Ticari Bilimler Fakültelerini kapsayan bir üniversite durumuna gelmişti. İşte burada, Rifâ'a'nın, Mısır'ın kültürüne katkısını açık bir şekilde görmekteyiz.

Öğretim vazifesini yürütmede, kendisine bir grup mısırlı ve yabancı öğretim elemanları yardım ediyordu. Bunlardan bazıları; Muhammed al-Damanhûrî, 'Alî al-Fargâlî al-Anşârî, Harîz al-Gamrâvî, Muhammed Kaţta al-'Udvî, Aḥmed 'Abd al-Rahîm al-Tahtâvî, 'Abd al-Mun'am al-Curcânî gibi asrın ünlü isimleriydi.⁽⁶⁸⁾

(65) 'Abd al-Rahman, Farîd, "Madrasat al-İlsun al-'Ulyâ", *Lamḥat Târihiyya 'an Hayat va Mu'allafât al-Şayh. Rifâ'a Badavî Râfi' al-Tahtâvî*, a.g.e., s. 87.

(66) al-Naccâr, a.g.e., s. 103

(67) Mâyû, Kadri, a.g.e., s. 59

(68) al-Naccâr, a.g.e., s. 104

Diller Okulu'nda Rifâ'a bütün gayretiyle çalışmış ve ülke kalkınmasının temelini teşkileden öğretmenleri ve mütercimleri yetiştirmiştir. Gece-gündüz öğretim ve çeviri işiyle meşgul oluyordu. Öğrencilere tercüme yapmaları için bazı kitaplar veriyor ve onları tashih ediyordu. Tercüme ve telifle de kalmayıp, imtihan komisyonlarında görevler alıyor, okullar teftiş ediyordu. Onun şahsiyetinin en belirgin tarafı, çağının eğitim lideri ve baş öğretmeni oluşuydu.⁽⁶⁹⁾

Diller Okulu 1839 yılında ilk mezunlarını verdi. Okuldan ilk mezun olanlar yirmi kişiydi. Daha sonra bu mezunlar bir araya getirilerek 1841 yılında Tercüme Dairesi kuruldu. Bu dairenin kuruluş amacı, uzmanlar gözetiminde, çeşitli dallardaki ilmi kitapları çevirmektir.⁽⁷⁰⁾

Tercüme Dairesi ilk kurulduğunda, dört şubeden teşekkül ediyordu. Birinci şube, başında Muhammed Bayyûmi'nin bulunduğu Matematik Çeviri Şubesi, ikincisi, başında Muştafâ Vâtî'nin bulunduğu Tıp ve Fen Bilimleri Çeviri Şubesi, üçüncüsü başında Halîfa Maḥmûd'un bulunduğu Toplum Bilim (Sosyoloji) Çeviri Şubesi, dördüncüsü, başında Mînâs Efendi'nin bulunduğu Türkçe Çeviri Şubesi idi.

1847 yılında bu daire yeniden örgütlenerek, iki şubeden oluşmuştur. Birinci şube, başında Rifâ'a Bey'in bulunduğu Arapça'ya Çeviri Şubesi, diğeri başında Kiyânî Bey'in bulunduğu Türkçe'ye çeviri Şubesi'dir.

Dil Okulu'nun, ülkenin fikirsel kalkınmasında çok büyük rolü olmuştur. Bu okul mezunları sayesinde Batı kültürüyle ilişki kurulmuş, ikibinden fazla kitap çevrilmiştir. Mezunları hükümet dairelerinde görevler alıp, medeniyet meşalesi durumuna gelmişlerdir.⁽⁷¹⁾

Rifâ'a bu okulun, kuruluşundan, 'Abbâs Paşa tarafından 1849 yılında kapatılışına kadar müdürlüğünde bulunmuştur.⁽⁷²⁾

'Abbâs Paşa (I.Abbas-1813-1854), yönetimi sırasında yeniliklere, örneğin büyük-babası M.Ali Paşa'nın (1805-1848 arasında Vali) başlattığı batılılaşmaya kararlı bir biçimde karşı çıkmıştır.

(69) Aynı eser, s. 105.

(70) Aynı eser, s. 107.

(71) Aynı eser, s. 108

(72) Mâyû, Kıdrî, a.g.e., s. 59.

Avrupalılara ve Avrupa’da eğitim görmüş Mısırlılara güvenmeyen ‘Abbâs Paşa, devlet okullarını, askeri okulları ve fabrikaları kapatarak ya da ödeneklerini keserek, Mehmet Ali Paşa’nın reformlarına karşı çıktı.

İbrâhîm Paşa (1789 - 1848) babasının (M. Ali) bunaması üzerine 1848’de valiliğe atandı, ama kısa bir süre sonra 10 Kasım 1848’de öldü. Bu sefer ‘Abbâs valiliğe atandı. Bu arada M. Ali çok hastaydı, ama henüz ölmemişti. Onun için ‘Abbâs ondan çekinerek istediği değişiklikleri yapamıyordu. 2 Ağustos 1849’da Mehmet Ali öldü. ‘Abbâs artık icraatında hürdü. Onun vali olur olmaz ilk kapattığı okul, Diller Okulu’dur. Çünkü bu okulun kurucusu ve müdürü M. Ali’ye ve İbrâhîm’e yakın ve onların güvenini sağlamış biriydi. Bu sebeple ‘Abbâs’la Rifâ’a arasında gerginlik ortaya çıktı. Tarihçiler bu gerginliğin sebebini çeşitli şekillerde yorumlamışlardır.⁽⁷³⁾ örneğin ‘Abd al-Rahman al-Râfi’î bu soğukluğun sebebini “**Tahlis al-İbriz**” kitabının 1848 yılında ikinci defa basılmasını göstermiştir.⁽⁷⁴⁾

O, 1849 tarihinde Harṭûm yüksek mektebini (Madrasat al-Sûdân) kurmak için Sudan’a gönderildi.⁽⁷⁵⁾ Bu okulun müdürlüğüne o getirildi. Kendisine eğitimde yardımcı olmaları için, Fransa’dan arkadaşı, tercüme dairesinin, matematik şubesi başkanı ve Mühendislik Okulu’nda matematik öğretmeni olan Bayyûmî Efendi⁽⁷⁶⁾ ve matematik öğretmeni Ahmed Ta’îl Efendi görevlendirildi.⁽⁷⁷⁾ Aslında bu karar çok güzel bir icraattır, ancak böyle bir görev için eğitimin en üst seviyesinde bulunan Rifâ’a gibi bir ilim adamı yerine bu işi pekala yapabilecek başka eğitimciler gönderilebilirdi. Fakat amaç başka idi.

Sudan’daki hayatı Rifâ’a’yı çok üzmüştür. Orada çok zor günler geçirmiştir. Çocuklarından, dört yıl gibi uzun bir süre ayrı kalmıştır. Yakın arkadaşı Bayyûmî’yi bu laşıcı bir hastalık sebebiyle orada kaybetmiştir Buna rağmen sabretmiş, al-Harṭûm’daki

(73) al-Şayyâl, a.g.e., s. 39

(74) al-Râfi’î, ‘Abd al-Rahman, a.g.e., 518

(75) Chemoui, Maurice, ‘Rifâ’a Bey’, IA, İstanbul, 1964, IX. cilt. s. 738-739

(76) al-Şayyâl, a.g.e., s. 41

(77) al-Râfi’î, ‘Abd al-Rahman, a.g.e., s. 517

görevini başarıyla tamamlamış ve birçok öğrenci yetiştirmiştir. O, boş vakitlerinde Fénélon'un **Les Aventures de Télémaque** isimli romanını çevirmiştir.⁽⁷⁸⁾ Daha sonra öğrencilerinden biri bu kitabı Beyrut'ta "**Mavâkı' al-Aflâk fi Vakâ'i' Talimâk**" ismiyle bastırmıştır. Bu tercümenin önsözünde sürgündeyken hissettiği şeylerden ve onu yazmakla nasıl teselli olduğundan bahsetmektedir.⁽⁷⁹⁾ Gelecek bölümlerde bu kitap hakkında daha geniş bilgi verilecektir.

'Abbâs'ın ölümünden sonra Sa'îd Paşa (1822-1863) Mısır valiliğine atandı. M.A.Paşa'nın dördüncü oğluydu. Paris'te öğrenim görmüş kültürlü biriydi. İşte Rifâ'a ancak onun vali olmasıyla, 1854 yılında Mısır'a dönebildi. Daha sonra Okullar Komisyonu Müdürü olan arkadaşı İbrâhîm Adham Bey'e gitti. İkisi beraber Millet Mektepleri projesini hazırladılar. Adham Bey, Rifâ'a'nın bu mekteplerin genel müdürlüğüne getirilmesi teklifinde bulundu. Ancak bu proje uygulama safhasına geçmedi. Rifâ'a bir müddet işsiz kaldı. Valilik makamına müracaat ederek, çeviri yapabileceği bir göreve getirilmesini istedi. Bunun üzerine Adham Bey'in başkanlığı altında, Valilik divanına mütercim tayin oldu.⁽⁸⁰⁾ Rifâ'a bir ay sonra al-Şalîba daki Harp Okulu müdür yardımcılığına atandı. Okulun müdürü ise Fransız Süleyman Paşa idi.⁽⁸¹⁾

Sa'îd orduya çok önem veriyordu. Bu sebeple 1855 yılında, Fransız Süleyman Paşa'yı, subay yetiştirecek yeni bir askeri okul kurmakla görevlendirdi. O da al-Ķal'a'da 1856 yılında yeni bir Harp Okulu kurdu. Rifâ'a okula vekil olarak tayin oldu. Çok geçmeden Süleyman Paşa emekli oldu ve Rifâ'a müdürlüğe getirildi. Bu tayinle o, Albay unvanını da almış oldu. (O zaman hem askeri, hem de sivil memurlara askeri ünvanlar veriliyordu.) Böylece o yeniden içtenlikle yapabileceği bir göreve getirilmiş oldu.⁽⁸²⁾ Bu harp okulunu eski Diller Okulu durumuna dönüştürüp, Mısır'da kültür

(78) Hourani, Albert, a.g.e., s. 72

(79) Macdî, Şâlih, a.g.e., s. 38

(80) al - Naccâr, a.g.e., s. 113

(81) Zaydân, Cîrcî, a.g.e., s. 31

(82) al-Şayyâl, a.g.e., s. 44

merkezi durumuna getirmiştir. Okulda Arap dilini mecburi, Doğu dillerinden Farsça ve Türkçe ve Batı dillerinden Fransızca, İngilizce ve Almanca dillerinden birer tanesini seçmeli ders durumuna getirmiştir. Yani öğrenci, Arapça'yı, Doğu dillerinden birini ve Batı dillerinden de birini mecburen okuyacaktı. Çok geçmeden okulda Muhasebe ve Tercüme bölümleri de açtı.

Ṭaḥṭâvî, çeviriyle yetinmeyip eski kültür mirasını da canlandırmaya çalışmıştır. Fahr al-Dîn al-Râzî'nin tefsiri, al-Ḥarîrî'nin Maḳâmât'ını ve buna benzer önemli kitapların basılmasını sağlamıştır.⁽⁸³⁾

7 Mart 1861 yılında Ḳal'a'daki harbiye okulu kapatıldıktan⁽⁸⁴⁾ sonra o, hükümet hizmetinden ayrıldı. İsmâ'il zamanına kadar da görev almadı.

İsmâ'il Paşa (1830-1895), İbrâhîm Paşa'nın oğludur. Amcası Sa'îd Paşa'nın ölümü üzerine 1863'de Mısır valisi oldu. Paris'te öğrenim görmüştür. Yönetime gelir gelmez Okullar Komisyonu tekrar kurulmuştur. Ṭaḥṭâvî komisyona üye tayin edildi.⁽⁸⁵⁾ Tercüme bürosu tekrar açılmış, Ṭaḥṭâvî bu büronun başkanı olmuştur. Hayatının sonlarına doğru da ünlü yazar 'Alî Mubârak Paşa (1833-1893)'nin 1870 yılında kurduğu **Ravzat al-Madâris** dergisinin yazı işleri müdürlüğüne getirilmiştir.⁽⁸⁶⁾

1868 yılında Diller Okulu yeniden açıldı. Fakat bu okul idari bilimler ve diller okulu olarak tanınmıştır. Eski diller okulu şeklinde değildi; kadı yetiştiriyordu. Sonraları mütercim ihtiyacı doğduğunda bu hedefle diller okulu 1878 yılında Ṭaḥṭâvî'nin ölümünden beş yıl sonra açılmıştır.⁽⁸⁷⁾

Rifâ'a al-Ṭaḥṭâvî yaşlanınca prostat hastalığına yakalandı. Bir müddet tedavi oldu; iyileşti. Fakat çok geçmeden aynı hastalık geri döndü. İşte bu hastalık, ölünceye kadar onu yatağından kaldırmadı. Hicri 1290 senesinin Râbî' al-Şânî ayının başlarında salı günü (27 Mayıs 1873) öldü. Öldüğünde 75 yaşındaydı.⁽⁸⁸⁾ Ahmed Emîn, onun hakkında yazdığı bir makalede'', onun ölümüyle Mısır'ın sarsıldığını dile getirmiştir.⁽⁸⁹⁾

(83) al-Naccâr, a.g.e., s. 114

(84) al-Fâḥûrî, Ḥannâ, a.g.e., s. 72

(85) al-Naccâr, a.g.e., s. 116

(86) Mâyû, Ḳadrî, a.g.e., s. 60

(87) al-Naccâr, a.g.e., s. 117

(88) Macdî, Şâlih, a.g.e., s. 67

(89) al-Ṭaḥṭâvî, Fathî Rifa'a, a.g.e., s. 19

Rifā'a al-Tahtāvi'nin dış görünüşü ve psikolojik yapısı:

Şâlih Macdî, hocası Rifā'a'yı şöyle vasfetmektedir: “Kısa boylu, iri yapılı, geniş alınlı, uzuvları uyumlu, esmer, akıllı, enerjik, cesaretli, kararlı ve istikrarlı bir kişiydi. Önderlik, liderlik vasıflarını üzerinde toplamış, siyasete karşı duyarlı, araştırmacı, çok cömert, hoş görülü, belagath ve güzel konuşan, çok mütevazî, ahlaklı, iyilik etmeyi seven, yüksek mevkilere yükseldikçe mütevazîliği artan, dünya malına fazla önem vermeyen, az uyuyan, devamlı çeviri ve yazı yazmakla meşgul olan, bu yüzden elbiselerine dahi önem vermeyen bir kişi idi.”⁽⁹⁰⁾

O, asteğmenlik rütbesinden albaylığa kadar yükselmiştir. Hükümet görevlerinin çoğunda bulunduğu halde, bu rütbeden daha yükseğe çıkamamıştır. Halbuki kendisinden bilgi ve beceri yönünden kat kat aşağı olan şahıslar devlet idaresinde daha yüksek mevkilere gelmişlerdir.⁽⁹¹⁾ Çalışkan, geniş ilim sahibi, zekalı, ileri görüşlü, birçok eseri olan bir kişi olmasına rağmen bakanlık mevkisine ulaşamamasını ‘Abd al-Rahman al-Râfi’i şöyle yorumlamaktadır: “Rifā'a burnundan kıl aldırmanın, onurlu bir kişiliğe sahipti, bunu yeterlilik açısından yorumlamamak gerekir.”⁽⁹²⁾

O, Paris’te beş sene geçirdikten sonra ülkesine Batı medeniyetini inkâr etmeden dönmüştür, ancak islâm dinine ve milli adetlerine aykırı gördüğü şeyleri de tenkit etmiştir. Paris’te İslâm dinine ve Arap geleneğine sadık bir şekilde yaşamıştır. Hiç bir zaman farzları ve sünnetleri ihmal etmemiş, Allah’ın haram kıldığı şeyleri yememiş, Kur’an ve dini kitaplar okumaya devam etmiştir.⁽⁹³⁾ Vatandaşlarından bazılarının, Fransa’ya gidip de, orada Hıristiyan olmalarına üzölmüş, onlar adına Allah’tan af dilemiştir.⁽⁹⁴⁾ Fransa’dan dönünceye kadar Arap kıyafeti giymiştir.⁽⁹⁵⁾

(90) Macdî, Şâlih, a.g.e., s. 66

(91) al-Naccâr, a.g.e., s. 4-5.

(92) al-Şayyâl, a.g.e., s. 53-54

(93) Macdî, Şâlih, a.g.e., s. 32

(94) al-Naccâr, a.g.e., s. 82

(95) Zaydân, Circî, a.g.e., s. 32-33

O, kitabı **Tahliş al-İbriz**'de Fransızların hayvan kesim âdetlerinden bahsederken; Müslümanların kesim şekline uymadığını, onun içinde mezbahaya bilakis hizmetçi gönderip, satın alacağı hayvanı ona kestirttiğini söylüyor.⁽⁹⁶⁾

Yine aynı kitabında, kilise hakkında bilgi verirken, Fransızların dini inançlarını tenkit edercesine şöyle demektedir: “Günahkarlar, günahlarını affettirmek için kili-seye gidip, Papaz’ın önünde itiraf sandalyesine oturup, günahlarını affetmesini istiyorlar, o da affediyor.”⁽⁹⁷⁾

Batılılara göre Rifā’a al-Ṭahtāvi:

O, Batı düşünürlerine göre, 1873 yılında ölünceye kadar, Mısır ve Arap kültürünü temsil eden kişidir. Onu tanıyan bazı batılı bilim adamlarından kısaca bahsetmek istiyoruz.

François Jomard: Paris’teki eğitim bursu müdürüdür. Ṭahtāvi’nin kabiliyetini ilk keşfeden kişidir. Onun hakkında iyi raporlar yazıp, Mısır’daki yetkililere göndermiştir. Ṭahtāvi Mısır’a dönünce Jomard onu, Fransız Coğrafya Derneği’ne üye olması için aday göstermiştir.

Chevalier: Fransa’daki burslu öğrencilerin ikamet ettiği enstitünün yatılı kısmı müdürüdür. Ṭahtāvi’nin yetişmesinde büyük yararı olmuştur.

Sylvestre de Sacy: Şarkiyatçıdır. Ṭahtāvi’nin, **Tahliş al-İbriz** isimli eserini incelemiş ve onun hakkında düşüncelerini yazmıştır.⁽⁹⁸⁾ Ṭahtāvi, onun ve birkaç batılının mektubunu adı geçen eserde yayınlamıştır.⁽⁹⁹⁾

Cousin de Perceval: Şarkiyatçıdır. Yazar’ın aynı eserini incelemiş, çok beğenmiş, övmüş ve yorum getirmiştir.⁽¹⁰⁰⁾

Saint-Simon Topluluğu, Papa Amentain başkanlığında bir heyeti (1833-1836) Mısır’a gönderdi. Bu heyet bazı hayati projeleri araştırmak için Mısır yönetimiyle görüşecekti. O projelerden biri Süveyş Kanalı’nın kazımıyla ilgili idi. Bu heyetler o zaman Rifā’a al-Ṭahtāvi ile görüştüler. Çünkü bu devirde o, Mısır’da, Fransız kültürüne hakim tek mısırlı olarak itibar ediliyordu.

(96) al-Ṭahtāvi, Rifā’a Rāfi’, **Tahliş al-İbriz**, s. 128

(97) Aynı eser, s. 187

(98) al-Naşşâr, ‘Abd al-Laṭif, “Makāna Rifā’a al-Ṭahtāvi Lada ‘Ulamā’ al-Ġarb,” **Lamḥat Tarihîyya ‘an Hayāt va Mu’allafāt al-Şayḫ Rifā’a Badavi Rāfi’ al-Ṭahtāvi**, a.g.e., s. 93

(99) al-Ṭahtāvi, Rifā’a Rāfi’ **Tahliş al-İbriz**, s. 221-229

(100) Aynı eser, s. 223-224

Jean-Jacques Ampère (1800-1864): Fransız tarihçi ve filolog. Batı Avrupa dilleri ve mitolojisinin değişik kültürel kökenleri üzerine önemli çalışmalar başlatmıştır. Sorbonne Üniversitesi, Yabancı Edebiyat Tarihi Kürsüsü ve Collège de France'nın profesörlerindedir. 1844 yılında Mısır'ı ziyaret etti. Diller Okulu'nda Rifā'a ile görüştü, öğrencilerin öğrenim seviyelerini görüp hoşuna gitti ve Rifā'a'nın gösterdiği gayretleri takdir etti.⁽¹⁰¹⁾

Charles de Dieu: Rifā'a, 'Abbās devrinde Sudan'da sürgündeyken, kendisiyle orada görüşmüştür. Charles oraya Nil nehrinin seyrini araştırmaya gitmişti. Düşüncelerini özgürce söylemesi sebebiyle 'Abbās'ın Rifā'a'ya karşı uyguladığı zulme yazılarında temas etmiştir.

Louis Delter: Fransız gazetecidir. 1858 yılında Mısır'ı ziyaret etmiştir. Mısır'a geldiğinde ilk ziyaret ettiği kişi Rifā'a olmuştur. Rifā'a'nın yetişmesi, ilmi faaliyetleri, eserleri ve tercümelemleri hakkında bir rapor yazmıştır. Bu raporu al-Şark ve al-Cazā'ir dergilerinde yayınlamıştır.

Mr. B. Taylor: Berlin'deki Amerikan sefiri idi. Mısır ve Sudan'ı ziyaret etmiştir. 'Abd al-Laṭīf al-Naṣṣār onun Mısır ziyaretini anlatan bir araştırmasını neşretmiştir. Bu yazı 17 Ekim 1938 tarihli, 276 sayılı, al-Risāla dergisinde yayınlanmıştır.

Bu yazı, Amerikan Sefiri'nin Rifā'a ile nasıl tanıştığından, onu nasıl takdir ettiğinden, Rifā'a'nın Harṭūm'daki sıkıntılarından, sefirle, Tahtā'daki oğluna ve Kahire'deki İngiliz Konsolos'una gönderdiği mektuplardan söz etmektedir.⁽¹⁰²⁾

(101) al-Naṣṣār, 'Abd al-Laṭīf, a.g.e., s. 93

(102) Aynı eser. s. 94-98

ESERLERİ

Ṭaḥṭāvi'nin eserlerinin çoğu Fransızca'dan Arapça'ya çevirdiği kitaplardır. Telif ve çeviri eserlerini tarihi sıraya göre zikrederim.

1 - Taḥlīs al-İbriz fi Talḥiṣ Bārīz: Bu onun Ezher'den mezun olduktan sonra yazdığı ilk kitaptır.⁽¹⁰³⁾ Bu kitapta, Paris yolculuğu esnasında ve orada ikamet ettiği esnada gördüklerini ve zihninde canlandırdığı şeyleri anlatmıştır. O, Fransa'da kaldığı yıllarda, içinde yaşadığı toplumun dilini, âdetlerini, yaşama tarzlarını, bilgi ve kültürlerini, siyasi ve idari sistemlerini gözlemlemiş ve bu gözlemlerini Paris'teyken betimlemeye başlamış, Mısır'a döndükten sonra onu tamamlamıştır.⁽¹⁰⁴⁾ Yukarı Mısır'ın bir köyünde doğmuş ve Ezher'de çoğunlukla dini tahsil almış biri olmasına rağmen, Batı âdetlerini taassup ve bağınazlıktan uzak bir şekilde ve yorum getirerek okuyucuya sunmuştur.⁽¹⁰⁵⁾ Bu kitap, yeni Mısır tarihinde yazılmış ilk seyahatnamedir.⁽¹⁰⁶⁾ İlk önce 1834 yılında Bulâk'ta basıldı. Mehmet Ali'nin çok hoşuna gitti. Bu kitabın Mısır okullarında okunmasını⁽¹⁰⁷⁾ ve Türkçe'ye çevrilmesini emretti.⁽¹⁰⁸⁾ O, bir seyahatnameden çok kültürel ve ekonomik kalkınmaya çağrı, yabancı bir ülkeyi vasfetmeden çok kalkınma modelini anlatan bir kitaptır.⁽¹⁰⁹⁾ Ṭaḥṭāvi, bu kitabın yazımını tamamladıktan sonra, Fransız şarkiyatçılarından bazılarına ondan birer adet gönderip, kitap hakkındaki görüşlerini sormuştur. Caussin de Perceval ve Sylvestre de Sacy kitabın ibarelerinin kolaylığı ve Mısır halkına çok yarar sağladığı hususunda hemfikir olduklarını söylemişlerdir. Ancak De Sacy; "Bazı sorunları islâmî bir yaklaşımla inceleyip yorum getirdiği, Paris'e has olan bazı özellikleri sanki bütün Fransa'ya özgüymüş

(103) Ṭaḥṭāvi, Fathī Rifā'a, a.g.e., s. 5

(104) Ḥalaf Allah Aḥmed, Muḥammed, a.g.e., s. 118

(105) Badavi, Sayyid Muḥammed, "Rifā'a al-Ṭaḥṭāvi Rā'id al-Nahza al-İctima'iyya al-'Arabiyya", *Lamḥat Tāriḥiyya 'an Ḥayat va Mu'allafāt al-Şayḥ Rifā'a Badavi Rāfi' al-Ṭaḥṭāvi*, a.g.e., s. 90

(106) al-Rāfi'i, 'Abd al Raḥman, a.g.e., s. 541

(107) al-Naccār, a.g.e. s. 93

(108) al-Şayyāl, a.g.e., s. 24

(109) al-Naccār, a.g.e., s. 98

gibi sunduğu; bazı önemsiz olaylar üzerinde fazla durduğu” hususunda eleştirmiştir.⁽¹¹⁰⁾

Modern Arap nesrinin öncülüğünü yapan bu kitap, bulundurduğu yeni fikirler ve Fransız literatüründen çevirilmiş iktibaslarla okurlar arasında büyük ilgi uyandırmıştır.⁽¹¹¹⁾

2 - **Ḳalā'id al-Mafāhir fī Ġarīb 'Avâ'id al-Avâ'il va al-Avāhir:**

Bu kitap Deppin'in, **Moeurs et Usage des Nations** isimli kitabının çevirisidir. Ṭaḥṭāvi onu Paris'teyken 1829 yılında çevirmiş ve 1833 yılında Bûlâḳ'ta basılmıştır. O, kitabın yazarını zikretmemiştir. Onun yazarını Camâl al-Dîn al-Şayyâl tesbit etmiştir.⁽¹¹²⁾ Bu kitap birincisi onbir, ikincisi onbeş kısım olan iki geniş bölümden oluşmuştur.

Birinci bölüm, çeşitli toplumlardaki mesken türlerini betimleyerek başlamış, sonra milletlerin giysi, ziynet kullanma âdetlerine geçmiştir. Örneğin, süslenmek için Mısır ve Doğu ülkelerindeki kadınların tırnaklarını ve el ayalarını kınaladıklarını, Çinli kadınların ise tırnaklarını uzattıklarını zikretmiştir. Bu bölüm daha sonra çeşitli toplumlardaki evlenme törenlerini ve kadının toplum içindeki yerinden bahsetmiştir. Bu arada Ṭaḥṭāvi, fırsatı değerlendirerek kendi görüşlerini açık seçik açıklamıştır. O, bu münasebetle şöyle demektedir: “Bir millette kadına saygı ne kadar artarsa, fertler arasında edep ve zerafet o derece artar. Kadın hürriyet ve haklarını vermemek barbarlık işaretidir.”

İkinci bölüm, çeşitli topluluklardaki sanat ve edebiyat etkinliklerinden, bayram törenlerinden, batıl inançlardan bahsetmiştir.⁽¹¹³⁾ Ṭaḥṭāvi, okuyucunun gelenek ve dine ters düşen kısımları kitaptan çıkarmıştır.

Bu kitap “**Ahlâḳ al-Umami va 'Avâ'idihâ**” ismiyle de tanınmıştır.⁽¹¹⁴⁾

(110) Ṭaḥṭāvi, **Ṭaḥlîş al-Ibriz**, s. 226

(111) Ceylan, Yasin, a.g.e., s.9

(112) Macdi, Şâlih, a.g.e., s. 32

(113) Badavi, Sayyid Muḥammed, a.g.e., s. 91-92

(114) al-Naccâr, a.g.e., s. 137

Ṭaḥṭāwī bu kitaba yüz sayfalık uzunbir önsöz yazmıştır. Bu önsözde, kitapta geçen yabancı kelimeleri açıklamıştır. İşte bu kelimeler ilk olarak onun vasıtasıyla Arap literatürüne geçmiş ve sonraki yıllarda kullanılmaya başlanmıştır.⁽¹¹⁵⁾

3 - al-Coğrāfiya al-'Umūmiyya: Malte Brun'un "Géographie Universelle" isimli kitabının çevirisidir.

Bu kitap dört ciltten oluşmaktadır.⁽¹¹⁶⁾ Ṭaḥṭāwī bunlardan sadece bir ve üçüncü ciltleri çevirmiştir. Büyük bir olasılıkla birinci cildi 1835, üçüncü cildi 1845 yıllarında basılmıştır.⁽¹¹⁷⁾ Birinci cildini, veba salgını dolayısıyla Kahire'den Ṭaḥṭā'ya gittiğinde, altmış gün içinde çevirmiş, Kahire'ye dönünce Mehmet Ali'ye takdim etmiş, kendisine ödül olarak kolağası (yüzbaşı ile binbaşı arasında yer alan rütbe) rütbesi verilmiştir.⁽¹¹⁸⁾ İleriki yıllarda üçüncü cildini çevirip, kendisine albay rütbesi verilmiştir.⁽¹¹⁹⁾

4- al-Kenz al-Muḥtār fī Kaşf al-Arāzī va al-Bihār: Bu kitap Ṭaḥṭāwī'nin çevirilerinden biridir. Genel coğrafya ile ilgilidir.⁽¹²⁰⁾ 1834 yılında basılmıştır.⁽¹²¹⁾

5- al-Ta'ribāt al-Şāfiya li Murīd al-Coğrāfiya: Ṭaḥṭāwī bu kitabı öğrenciler için Fransızca'dan çevirmiştir. Çeviriye başladığı zaman orijinalinin, Avrupa ülkelerinden çok geniş bahsetmesine rağmen, Arap ülkelerinden kısa bahsettiğini görünce, kitabın eksikliğini kapatmak için diğer Fransızca kaynaklardan faydalanmış ve çeviri, telif eser durumuna gelmiştir.

Yazar, bu kitabın ön sözünde konunun önemini belirtmiştir. Sonra coğrafya bilimini dallara ayırmış, Dünya'nın şeklini, onun yıldızlar ve diğer gezegenler arasındaki yerini ve hareketini açıklamıştır. Dünya'nın katmanları, suları, madenleri, bitkileri, yani fiziksel coğrafyası; onun üzerinde yaşayan insanların dinleri, dilleri, yönetim

(115) Ḥalaf Allah Aḥmed, Muḥammed, a.g.e., s. 122

(116) Zaydān, Circi, a.g.e., s. 33

(117) Macdī, Sālih, a.g.e., s. 36

(118) al-Rāfi'i, 'Abd al-Raḥman, a.g.e., s. 541

(119) al-Naccār, a.g.e., s. 137

(120) al-Rāfi'i, 'Abd al-Raḥman, a.g.e., s. 541

(121) al-Naccār, a.g.e., s. 133

biçimleri, ahlak ve adetleri, yani beşeri coğrafyası hakkında geniş bir şekilde bilgi vermiştir.⁽¹²²⁾ Bu kitap 1838'de Bülâk'ta basılmıştır.⁽¹²³⁾

6 - Mabâdi' al-Handasa: Bu kitap Fransız matematikçisi Adrien Marie Legendre'nin "Éléments de Géométrie" isimli kitabının tercümesidir.⁽¹²⁴⁾ Bu kitap, Kitâb Handasat Sansir (Saint-Cyr) ismiyle de bilinir. Bir cilttir. Bulak'ta 1843'de basılmıştır.⁽¹²⁵⁾

7 - Mavâkı' al-Aflâk fî Vakâ'i' Talimâk: Bu kitap 1715 senesinde ölen Fransız edebiyatçı Fénelon'nun, "Les Aventures de Télémaque" (Telemakhos'un Başından Geçenler) isimli kitabının çevirisidir.⁽¹²⁶⁾ Babası Odysseus'u arayan Telemakhos'un serüvenleri, simgesel olarak Fénelon'un temel siyasi görüşlerini dile getiriyordu. Bu eserde, hükümdarın bir insan olduğunu unutmaması gerektiğini düşünen yazar aynı zamanda XIV. Louis'ün siyasetine dolaylı tenkitler yöneltiyordu. Tahtâvi bu eseri Sudan'da sürgün iken çevirmiştir. Eser üslup bakımından ve hayale dayanması açısından Arap Romanının ilk örneklerinden sayılmaktadır.⁽¹²⁷⁾ Beyrut'ta basılmıştır. 700 sayfadır.

8- Câmâl al-'Ucurûmiyya: Arapça grameri konusunda yazılmış olan bu kitap gramer konularını eski klasik sistemden çıkarıp modern usulle ele alması yönünden çok önemlidir. Yazar bunu yaparken Fransızca gramer kitaplarındaki metodu uygulamak istemiştir. Kendisinden sonra yazılan modern gramer kitaplarına öncülük etmiştir.⁽¹²⁸⁾

9 - al-Tuhfa al-Maktabiyya fî Takrîb al-Luġa al-'Arabiyya:

Bu da, modern metodla yazılmış gramer kitabıdır. Kuralları özetlemek için düzenli bir şekilde levhalar kullanılmış ve gramer alıştırmaları yapılmıştır. Diğer taraftan da Avrupa dillerinde kullanılıp, Arapça'da kullanılmayan birçok dil terimlerini bu kitapta takdim etmiştir. Kitap 1868 yılında basılmıştır.⁽¹²⁹⁾

(122) Aynı eser, s. 137

(123) al-Râfi'i, 'Abd al-Rahman, a.g.e.,

(124) Aynı eser, s. 542

(125) Macdî, Şâlih, s. 64

(126) Aynı eser, s. 38

(127) Ceylan, Yasin, a.g.e., s. 9

(128) Zaydân, Cirmi, a.g.e., s. 34

(129) Halaf Allah Ahmed, Muhammed, a.g.e, s. 122

10 - **Tâ'rib al-Kānūn al-Madanī al-Fransī: "Code Civil"** Fransız medeni kanununun çevirisidir.⁽¹³⁰⁾ al-Kavd (**Kānūn Nābulyūn**) diye de bilinir. Bu büyük eser Tahtāvi'nin ilimde, fıkıhta, hukukta ve çeviride büyük eserler verdiğinin bir delilidir. Bu kitap 1866 yılında basılmıştır.⁽¹³¹⁾

11 - **Kānūn al-Ticāra:** Bu kitap "**Code de la Commerce**" yani Fransız Ticaret Kanunu'nun çevirisidir. Tahtāvi bu kitabı yalnız başına çevirmiştir. Kitap Būlāk'ta 1868'de basılmıştır.⁽¹³²⁾

12- **Manāhic al-Albāb al-Mıṣrıyya fī Mabāhic al-Ādāb al-'Aşrıyya:**

Bu, yazarın en güzel ve en yararlı kitaplarından biridir. Bu kitapta Mısır'ı kültür, sanat, yönetim, sosyal, siyasi, iktisadi, tarih, coğrafya, edebiyat, ahlāk, adalet ve birçok yönden kapsamlı bir şekilde incelemiş, vatandaşlık hakları ve görevleri hakkında bilgiler vermiştir.⁽¹³³⁾

Yazar bu kitapta, toplumsal kalkınmanın, ancak maddi ve manevi kalkınma ile mümkün olacağını dile getirmiş⁽¹³⁴⁾ ve ülke evlatlarına nasihat ederek, yol göstermiştir. Din ve akıl, Şeriat ile Batı medeniyeti arasında ilişki kurmaya çalışmıştır.⁽¹³⁵⁾ Eser 1869'da Būlāk'ta neşredilmiştir. O, bazen düz bir anlatım, bazen de secili bir dille yazılmıştır. Uslup yönünden **Tahliş al-İbriz** den daha sadedir.⁽¹³⁶⁾

13- **al-Murşid al-Amin li'l-Banāt va al-Banin:** Yazar bunu, ders kitabı olarak yazmıştır. Fakat edebiyat, ahlāk, hukuk, hürriyet, eşitlik insan hak ve görevleri ve toplumsal görevlerden bahseden ansiklopedik bir kitap niteliğindedir. 1872 yılında basılmıştır.⁽¹³⁷⁾

(130) J. Brugman, a.g.e., s. 20

(131) al-Rāfi'i, 'Abd al-Raḥman, a.g.e., 542

(132) Macdī, Sāliḥ, a.g.e., s. 64

(133) al-Rāfi'i, 'Abd al Raḥman a.g.e., s. 542

(134) Badavi, Sayyid Muḥammed, a.g.e., s. 91

(135) al-Fāḥūrī, Hannā, a.g.e., s. 75

(136) Ceylan, Yasin, a.g.e., s. 9

(137) al-Naccār, a.g.e., s. 152.

14- **Anvār Tavfīk al-Calīl fī Aḥbār Mısr va Tavṣīk Banī İsmā‘īl:**

Yazar bu kitabın birinci cildinde, eski Mısır ve İslamiyetten önceki Arap tarihinden bahsetmektedir. Şāliḥ Macdī bu kitabın ikinci cildinin basıldığını söylemesine rağmen, ‘Abd al-Raḥman al-Rāfi’i onu görmediğini söylüyor. Kitabın birinci cildi 1865 yılında basılmıştır.⁽¹³⁸⁾ Ḥusayn Favzī al-Naccār bunun Avrupai tarzda ilmi bir tarih kitabı olduğunu söylemektedir.⁽¹³⁹⁾

15 - **al-Kavākib al-Nayyira fī Layālī Afrâḥ al-‘Aziz al-Muḥmira:**

Yazar bu risaleyi Hidiv İsmā‘īl’in çocuklarının düğününü kutlamak maksadıyla yazmıştır.⁽¹⁴⁰⁾

16 - **Nihāyat al-İcāz fī Sīrat Sākin al-Ḥicāz:** Yazar bu kitabını ömrünün sonlarına doğru yazmıştır. Kitap **Ravzat al-Madāris** dergisinde seri bir şekilde yayınlanmıştır.⁽¹⁴¹⁾ Kitap basılmadan önce yazar vefat etmiştir. Yazar, bu kitapta Mısır’ın islami devrini anlatmaya geçmeden önce İslâm davetçisi Muhammed (S.A.S.)’in hayatını kaleme almış ve İslâm devletinin, yönetim biçiminden kapsamlı bir şekilde bahsetmiştir. Daha sonra Mısır’ın İslâmi devrini anlatmaya başlamış ve XXIII. Abbasi Halifesi al-Muṭi‘lillah (946-974)’a kadar getirmiştir. Oğlu ‘Ali Fahmī kitabın yazımını babasının üslubu ile devam etmiş ve onu tamamlamıştır. al-Şayyâl, bu kitabın, oğlu tarafından tamamlandığına ait bir delilin bulunmadığını söylemektedir. al-Naccār ise, kitabın modern tarih yazımına göre değil de, eski üslupla yazıldığını iddia etmektedir.⁽¹⁴²⁾

Yazar, vatani şiirlerini “**Manzūmat Mısrıyya Vatanıyya**” isimli kitapta neşretmiştir. Bu kitap 1855’de basılmıştır.

O’nun, doğduğu Ṭaḥṭâ şehrinin ileri gelenlerini metheden şiirlerini kapsayan “**Muḥaddima Mısrıyya Vatanıyya**” isimli bir kitabı da vardır.⁽¹⁴³⁾

(138) al-Rāfi‘i, ‘Abd al-Raḥman, a.g.e., s. 543

(139) al-Naccār, a.g.e., s. 143

(140) al-Rāfi‘i, ‘Abd al-Raḥman, a.g.e., s. 543

(141) Zaydān, Cırcı, a.g.e., s. 34.

(142) al-Naccār, a.g.e., s. 132 ve 142

(143) Furat, A. Suphi, a.g.e., 15. say. s. 6

Bu eserlerine ek olarak yazar, **Ravzat al-Madāris** dergisinde yazı işleri müdürü iken bir çok edebi ve tarihi araştırmasını bu dergide neşretmiştir.

Şālih Macdī “**Hilyat al-Zaman**” isimli kitapçığında, yazarın basılmamış bazı kitaplarından (örneğin; **Muhtaşar Ma‘āhid al-Tanşış**, **Macmū‘ al-Mazāhib al-Arba‘a**, **Şarh Lāmiyat al-‘Arab**, **Risāla fī al-Tı̄b**, **Tarcama Montesquieu**, vb.) bahsetmektedir.⁽¹⁴⁴⁾

Ṭahtāvī, ayrıca, tarih, mitoloji, tıp, ahlāk, matematik gibi değişik konularda onun üzerinde küçük eseri Arapça’ya çevirmiş⁽¹⁴⁵⁾ ve öğrencilerinin yapmış oldukları birçok çevirinin de danışmanlığını yapmıştır.

(144) Zaydān, Circī, a.g.e., s. 34; ve al-Rāfi‘i, ‘Abd al-Rahman a.g.e., s. 543

(145) Furat, A. Suphi, a.g.e., 14. sayı, s. 12

İKİNCİ BÖLÜM

RİFÂ'A AL-ŦAHTÂVÎ'NİN EBEDÎ KİŞİLİĞİ

Mısır edebiyatında yıllıklara (havliyât) baktığımızda “**Tahliş al-İbrîz fî Talhîş Bâriz**” den önce yazılmış olanların hemen hemen hepsinin birbirinin tekrarı olduğu görülür.

Tarihçi, Cabartî (1753-1825), 1628-1821 yılları arasındaki olayları ve bu yıllarda yaşayan müellifleri, eserlerini ve edebi yönlerini, meşhur kitabı “**Acâ'ib al-Âşâr fî al-Terâcim va al-Ahbâr**” isimli kitabında zikretmiştir. Fakat o, edebiyatçılar hakkında sanki tek bir tip sunmaktadır. Örneğin, “Filanca, filanca şeyh'den ders aldı, din ilimlerinden şunu şunu öğrendi, şu kitaplara şerh yazdı, mevcut fıkıh kitaplarına ek yaptı, şu mescitte şu, şu dersleri verdi” gibi.

Bu yazarlar, risaleler, medhler, zühtler, mersiyelerle yazılarını süslemişlerdir. Fakat konuları sınırlı, belirli, sabit; açıklama tarzları birbirine benzer ve yüzeyseldi. Yeni fikirler üretmeyip, üslupları donuk ve hayalden uzaktı. Osmanlılar devrinde büyük âlimler yetişmiştir. Fakat bu müelliflerin eserleri, ancak içinde yaşadıkları devir için kıymetlidir. Bugün için, ancak tarihî bakımdan âlâka uyandırırılar. Eserleri, edebiyatta yeni bir şey ortaya koyamamıştır.

Cabartî'nin çağdaşları arasında bazı simaların ortaya çıkışıyla, bu durgunluk az da olsa hareketliliğe dönüşmüştür. Onlarla beraber hayata bir canlılık gelmiştir. Bu, sanki ruhun dönüşünün başlangıcıydı. Fransızların Mısır'ı işgali boyunca bu hareket görünür bir şekilde artmıştır. Napoléon Bonaparte'in topraklarının sesi uyuyan milleti uyandırmış, Mısır, karşısında savunulması gereken kuvvetli bir dış dünyanın varlığını hissetmiştir. Bu dış dünya ile aynı seviyeye gelebilmek ve şahsiyetini ortaya koyabilmek için değişiklik gerekiyordu.

Mısır'da, değişme zaruretiini ilk hissedeni kişiler, Cabartı'nın arkadaşlarından Şair İsmâ'îl al-Hasâb ve Şeyh Hasan al-'Attâr'dır. Rifâ'a al-Tahtâvî'nin hocası olduğu ve onu etkilediği için biz burada Hasan al-'Attâr'dan bahsedeceğiz.

Tahtâvî'nin, Ezher'de, durgunluklarını henüz atamamış al-Fazâlî, Hasan al-Kuvaysanî ve al-Damhûcî gibi hocalarla fazla görüşmediğini müşahede ediyoruz. Bu durum onu al-'Attâr'ın halkasına çekmiştir.

'Attâr'ın edebi ürünlerini sıralayacak olursak, ilk eserlerinin klasik akıma dahil kitaplar olduğunu görürüz. Bunlar, tevhit, usul, nahiv, belagat kitaplarına şerhler getirme ve edebî açıdan tashihten ibaretti. Düzeltme yaptığı ve ekler getirdiği bu kitaplarda edebî ve bedii güzellikler hiç ortaya çıkmamıştır. Ancak dost mektuplarında ve şiirlerinde onun duygularının inceliği ortaya çıkmıştır. Şiir zevki çok inceydi. Endülüst şiiri onun hoşuna gidiyordu. İbn Sahl'in divanını bir araya getirdi ve onu bablara ayırdı. Öbür taraftan coğrafya ilminden hoşlanıyordu. Tahtâvî, onun Abû al-Fidâ'nın, "**Takvîm al-Buldân**" isimli kitabına açıklamalar getirdiğini söylemektedir. 'Attâr, bir çok ülkeye seyahat ettiğinden dolayı Cabati kadar da tarihe önem vermiştir. Onu diğerlerinden ayıran özelliklerden biri de, Mısırdaki Fransızlarla iletişim kurmasıdır. Fransızca'yı bilmemesine rağmen onu onlara yaklaştıran sebep, ellerinde çeşitli konuları inceleyen çok çeşitli kitapların bulunuşuydu.

'Attâr, kültürlerin birbiriyle olan ilişkilerini medeni savaş alanı olarak telakki ediyordu. Olumsuz diyalogdan, yapıcı diyaloga geçmenin gerekliliğini açıklıyor ve dış âleme açılma ve Arap kültürünü canlandırma daveti yapıyordu.

İşte, Tahtâvî, Hasan al-'Attâr'ın, Ezher'in dışında açmış olduğu bu küçük kapıdan edebiyat dünyasına girmiştir. Başlangıçta Tahtâvî'nin âlimlerin üslubuyla aruz vezniyle tevhid yazması ve "**Kaṭr al-Nadâ va Ball al-Şadâ**" kitabına şerhler yazması normaldi. Fakat çok geçmeden edebiyatın zevki, Ezher'in ilmine galebe çalmış ve o, "**makamat**"'ın kendisine has bir türünü inşa etmiştir.

Aslında, makamat İkinci Abbasi devrinden beri edebiyatçıların dikkatini çekmiştir.

al-Harîrî (1054-1122), Arap edebiyatında kısa ve uyaklı öykü türünün öncüsüdür. Öykülerinde şiire geniş yer vermiş, düz yazı ile şiir arasında anlam ve yapı bakımından bağlantı kurmuş, övgü, yergi, bilgelik ve erdem gibi konuları işlemiş olan Makâmâtı ona dünya çapında ün sağlamıştır. Bu zamanda edebiyat, şekli güzellik ve anlatım üstünlüğü ile yetiniyordu. Araplar asırlar boyunca edebi zevklerini makamatla dile getirdiler. Makamatta anlatımın, diyalogun ve şiirin bir arada karışık olarak bulunması, Araplara hikaye sanatına yönelme ihtiyacı vermemiştir. Arap edebiyatının duraklama ve gerileme devirlerinde makamat sanatçıları çoğalmış, yazarlar ciddi düşünceden uzaklaşarak, sözcüklerle oynamaya yönelmişlerdir.

Ṭaḥṭâvî'nin ilk edebî ürünü, bu türden zayıf bir makamattır. ⁽¹⁴⁶⁾ O, Fransa'ya giderken, gemi yolda Sicilya'nın Messina limanına uğruyor. Gemi limana demir atıyor, fakat veba salgınına karşı tedbir gerekçesiyle yolcuların şehre inmesine izin verilmiyor. Bu beş gün içinde o, Güneş'in batışını, şehrin ışıklarını, manzarasını seyderiyor ve oradan gelen çan seslerini işitiyor. Bu zaman zarfında vakit geçirmek gayesiyle işte bu makamelerini yazmıştır. Kendi diliyle şöyle diyor: "Bir gece zarif bir adamla konuşurken, nutuk biçiminde ve her biri ayrı konuyu kapsayan makameler yazdım.

Birincisi: Güzel ahlâkı muhafaza etmekle beraber, güzeli sevmeyi savundum ve şöyle dedim:

أُحِبُّ إِلَى كُلِّ ذِي جَمَالٍ   وَلَسْتُ مِنْ صَبَوْتِي أَخَافُ
وَلَيْسَ لِي فِي الْهَوَىٰ أَرْتِيَابٌ   وَإِنَّمَا تَمِيمَتِي الْعَفَافُ

Her güzel şeye meylederim ve bu meylimden dolayı da korkmam.

Benim için aşkta şüphe yoktur, benim hasletim hep iffettir.

(146) Luḳâ, Anvar, Aṣar Rifâ'a al-Ṭaḥṭâvî fî Adab al-Ḳarn al-Tâsi' 'Aṣar, Kahire, 21 Aralık 1976, S. 1-5

İkincisi: Âşığın, sevgilisinin gözlerinin içkisinden sarhoş olup, rahatlamasıyla, artık içkiye ihtiyaç duymayacağını savunarak şöyle dedim:

قَدْ قُلْتُ مَا بَدَأَ وَالْكَاسُ فِي يَدِهِ   وَجَوْهَرُ الْخَمْرِ فِيهَا شِبْهُ خَدَيْهِ
حَسْبِي نِزَاهَةٌ طَرْفِي مَحَاسِنُهُ   وَنَشْوَتِي مِنْ مَعَانِي سِحْرِ عَيْنَيْهِ

Bardak elinde durduğu sürece, zaten içki de yanaklarına benziyordu. Dedim ki: Onun güzelliklerine halisane bakışım ve gözlerinin taşıdığı sihirli manalarla sarhoş olmam bana yeter.

Üçüncüsü: Çan güzel çalındığı takdirde ruhun bundan etkileneceğini savunarak, bu hususta bir başka şairin şu şiirini okudum.

مُدَّ جَاءَ يَضْرِبُ بِالنَّاقُوسِ قُلْتُ لَهُ   مَنْ عَلَّمَ الطَّبِيَّ ضَرْبًا بِالنَّوَاقِيسِ
وَقُلْتُ لِلنَّفْسِ أَيُّ الضَّرْبِ يُؤْلِمُكِي   ضَرْبُ النَّوَاقِيسِ أَمْ ضَرْبُ الثَّوَى قِيسِي

Gelip de çanı çaldığı sürece ona dedim ki: Ceylana çan çalmayı kim öğretti? Nefsime dedim ki: Hangi vuruş sana acı verir; çan sesi mi, yoksa aynı şekilde çekirdek (kahve) döverken çıkan ses mi?

Buna benzer beyitleri mânâ türleriyle ve bazı nahiv oyunları yaparak uzatmaya çalıştım⁽¹⁴⁷⁾

Ṭahtâvî, Paris'te makamâtı daha fazla sevmeye başladı. Fransız edebiyatındaki yeni türleri anlamak istedi. Arapça makameleri, özellikle al-Ḥarîrî'nin makamelerini açıklayan, tercüme eden ve neşreden doğu bilimci De Sacy'e hayranlığı, makamata sevgisini artırdı.

Ṭahtâvî'nin Fransa'nın başkenti Paris'te beş yıl geçirmiş olması ona Batı edebiyatının muhtelif simalarına göz atma fırsatı vermiştir. Yeni çağdaki edebiyatın belkemiğini oluşturan sanat tarzlarını Arap edebiyatına taşımıştır. ⁽¹⁴⁸⁾

(147) al-Ṭahtâvî, Rifâ'a Râfi', *Tahliş al-İbriz*, S. 47-48

(148) Luká, Anvar, a.g.e., s. 6

Ṭaḥṭâvî'nin şiir ve nesrini incelersek, kendisinden öncekilere, örneğin al-Cabartî, al-Mahdî ve al-Ḥaşâb'a göre üslûp ve tabir bakımından daha gelişmiş buluruz. O'nun üslûbu eski uyusukluktan kurtulmuştur. Bazı seci ve bedii sanatlarını kullanmada çağdaşlarına benzese de, Avrupa kültürünün etkisi ibarelerinde göze çarpar.(149)

Ṭaḥṭâvî, yeni asırda şiir ve nesir yenilik hareketini ilk başlatan kişidir. Şiirde, Maḥmûd Sâmi al-Bârûdî (1838-1904), İsmâ'îl Şabrî (1854-1923), Aḥmet Şavḳî (1869-1932), Hâfız İbrâhîm (1871-1932), Ḥalîl Muṭrân (1872-1949) gibi tanınmış şairlere yeni edebî akımı aktaran kişi olarak tanınır. O'nun şiirini, Aḥmet Şavḳî'nin Şavḳîyatı ve Vataniyâtıyla mukayese edersek, onların yanında ruh, üslûp, belagat ve mânâ açısından üçüncü veya dördüncü sıraya düştüğünü görürüz. Fakat Ṭaḥṭâvî'nin yetişmiş olduğu çağdaki, Arap dilinin ve edebiyatının sönüklüğünü göz önünde bulundurmamak gerekir. O'nun edebî ve ilmî kalkınmada inkâr edilemez bir fonksiyonu vardır. Eğer o, çeviri ve ilmî yazılar yazmaktan biraz vakit ayırıpta edebiyata ve şiire daha fazla eğilseydi, her halde ulaştığı noktadan daha yükseklerle ulaşabilirdi.(150)

O, nesri kolaylaştırmış, tercüme meşalesini yakmış, tiyatro, hikâye ve gazete makalesi türlerini yeni Arap edebiyatına taşımıştır.

O, tiyatronun önemini kavramış ve Paris'te defalarca tiyatroya gitmiştir. Ṭaḥṭâvî, tiyatro eğitimi görmemiş, fakat bu sanatın yeniliği onun dikkatini çekmiş ve tiyatronun kültürel ve ahlâkı mesajını idrak etmiştir. O, **Tahlîş al-İbrîz ilâ Talhîş Bâriz** isimli kitabında tiyatroyu vafsetmiştir. Anlatım esnasında tiyatro ile ilgili bazı terimlerin karşılığını Arapça'da tam bulamamış, zorlanmıştır. (151) Fasih Arapça'da karşılığını bulamadığı Fransızca kelimeleri ya aynen kullanmış ya da ona halk lehçesinde bir karşılık aramıştır. Bunlarda mümkün olmuyorsa, kelimeyi tafsilatlı bir şekilde vafsetmiştir.(152) İşte bu yazılar tiyatronun yeni Arap edebiyatına girmesini gösteren ilk

(149) al-Râfi'î, 'Abd al-Raḥman, a.g.e, s. 535

(150) Aynı eser, s. 536

(151) Luḳâ, Anvar, a.g.e, s. 7

(152) Ḥalaf Allah Aḥmed, Muḥammed, a.g.e, s. 119

vesikalardır. O, kitabında şöyle diyor: “Oyun oynan yerlere onlar (Fransızlar), şeddeli “t” yi kesre ile, ikinci “t”yi sükun ile okuyarak al-tiyâtr (théâtre) derler. Meşhurların taklitlerinin yapıldığı yer al-sabaktâkil (spectacle) diye isimlendirilir. Aslında bu oyunlar şakayollu olarak bazı gerçekleri açıklıyor. İnsan bu oyunlardan büyük ibretler almaktadır, çünkü yaygın şekilde yapılan iyi ve kötü faaliyetleri temsil edip, birincisini meth, ikincisini hicvediyor. Hatta bazı Fransızlar tiyatronun insan ahlâkını terbiye edip, güzelleştirdiğini söylüyorlar. Her ne kadar komik şeyleri kapsıyorsa da, bu komik şeylerden dramatik imajlar çıkıyor. Oyun aralarında perde örtülüyor. Perdenin üzerinde bazı latince sözcükler var, her halde bu sözcükler oyunlarla ilgilidir.

Bu oyunlar kubbeli büyük binalarda oynanıyor. Bu binalar birkaç katlıdır, her kat, kubbenin etrafındaki kirişlerden oluşuyor. Bu kirişlerde geniş koltuklar vardır. Oynanan oyunu binanın her tarafından izlemek mümkündür. Salon ve balkonlar avizelerle aydınlatılmıştır. Sahnenin altında, oyunda ve makyajda kullanılacak aletlerin bulunduğu bir oda ve onun yanında da oyuncuların bulunduğu diğer bir oda vardır.

Sonra onlar sahneyi, oyunun tabiatına uygun olarak hazırlıyorlar. Örneğin sultan taklidi yapılmak isteniyorsa, sahne saray şekline sokuluyor, sultanın özelliklerine uygun makyaj yapılıyor. Sahneyi düzenleme esnasında seyircilerin görmemesi için perde indiriliyor, oyun başlarken tekrar kaldırılıyor.

Oyuncular, Mısır’daki âlimler tabakasına benzeyen faziletli, düzgün konuşan beyefendilerdi. Belki de onlar edebi yazılar ve şiir de yazıyorlardı. Oyun esnasında, oyuncunun bir çok şiiri ezbere söylediğini, tevriye sanatını çok güzel kullandığını, noktalama ve vurgu işaretlerini yerli yerinde kullandığını gördüğümde şaşırardım. Tuhaf olan bir şey de, tiyatronun zor sanatlardan biri olduğunu söylemeleriydi. Oyun anında problemleri derinlemesine inceliyorlar. Görenler onları âlimler zannedecek. Oyunda oynayan küçük çocuklar, tabii bilimlerden deliller getirerek müzik aletlerini kullanarak

istedikleri şeyin temsilini yapıyorlardı.

Gece oynanacak oyunları herkesin bilmesi için, oyunun ismi afişlere yazılıp, şehrin duvarlarına asılıyor. Her sahne sona erdiğinde perde indiriliyor.

Örneğin, İran Şahını temsil etmek isterlerse, oyuncunun birine İran şahının elbiseleri giydirilip, tahta oturtulur. Şah'ın özelliklerine uygun hareketler canlandırılır. Sahnede her şey akıcı bir şekilde tasvir edilir. Öyleki Musa Peygamber'in denizinin dalgalarını dahi tasvir edip, onu dalgalandırıyor ve tam manasıyla denize benzetiyorlar. Bir defasında, bir oyunda Güneş'in tasvir edilip, yürütüldüğünü ve ışıktandırıldığını gördüm, öyleki Güneş'in ışığı avizenin ışığından daha kuvvetliydi, sanki gece değilde gündüzdü. Bu şeylerden daha garip olanları da vardı. Sözü'n kısası tiyatro onlarda (Fransızlarda), âlimin ve cahilin eğitim gördüğü halk okulları mesabesindeydi." (153)

Ṭaḥṭâvî, tiyatro yazmadı, Fransız klasik trâjedisinin ustası kabul edilen Racine (1639-1699)'in oyunlarını bile Arapça'ya çevirmek için fırsat bulamadı. Fakat çalışkan ve başarılı öğrencilerinden biri olan Muḥammed 'Oṣmân Calâl'ı, (1829-1898) tiyatro çevirmeye yöneltti. 'Oṣmân Calâl Racine'in üç trajedisini "**Esther-Büyük İskender-Athalie**"i "**al-Rivâyât al-Mufîda fî 'ilm al-Trâcîda**" ismiyle Arapça'ya çevirdi. Yine o Fransa'nın en önemli komedi yazarı ve oyuncusu olan Moli ère (1622-1673)'in komedilerinden dördünü "**al-Arba' Rivâyât min Nuḥab al-Tiyâtorât**" ismiyle Arapça'ya çevirmiş ve neşretmiştir. 'Oṣmân Calâl bu oyunlarda geçen yer ve şahıs isimlerini Mısırılıştırmıştır. Örneğin Tartuffa(Ṭartûf)'un yerine al-Şayḥ Matlûf ismini koymuştur. Tartuffe, bir tür danışmanlık ve eğitimlik rolüyle bir burjuvanın evine kapağı atmış, dindar görünümlü bir sahtekarın serüvenleri üzerine kuruluydu. 'Oṣmân Calâl bu uyarlamayı, oyunun halkın duygularıyla ters düşmemesi için yapmıştır. (154)

(153) al-Ṭaḥṭâvî, Rifâ 'a Râfi', **Tahlîş al-Ibrîz**, s. 134-136

(154) Luḳâ, Anvar, a.g.e., s. 9

Ṭaḥṭâvî'nin, Arap gazeteciliğinin katkısız ve saf bir şekilde kurulmasında büyük emeği vardır. Bilindiği gibi Napolyon 19. yüzyılın başlarında matbaayı Mısır'a getirmiştir. Fakat, Fransız istilacıları Kahire'de ikisi dışında gazete basmadılar. Çıkardıkları o iki gazete de Mısır'da bulunan Fransız toplumu için Fransızca olarak neşrediliyordu. ⁽¹⁵⁵⁾ Bu gazeteler 29 Ağustos 1798 den itibaren her beş günde bir çıkan **Courier de l'Égypte** adlı gazete ve Kasım 1798 den itibaren her on günde bir neşredilmiş, ancak dokuzuncu sayısından sonra aylık çıkarılmaya başlanmış olan **La Decade Egyptienne** gazetesidir. ⁽¹⁵⁶⁾

Fransızların Mısır'dan çekilmesinden sonra **Courier** gazetesi ile **Decade** mecmuası fazla tutunamadı. General Kleber'in öldürülmesinden sonra Fransız işgal komutanlığına getirilen Baron Jacques François de Menou, Mart 1801'de İskenderiye'de İngiliz ordusuna yenilip, kuvvetleri ülkesine geri gönderilince halkın güvenini ve desteğini sağlamak için **al-Tanbîh** adında Arapça bir gazete çıkarmayı planladı ise de başarılı olamadı. ⁽¹⁵⁷⁾

Yani Ṭaḥṭâvî, 19. yüzyılın ikinci çeyreğinin başında Mısır'dan ayrılmadan önce gazeteciliği tanııyordu. Arapça harfleriyle ilk gazete, O, Paris'te iken 1828 yılında Kahire'de çıkan **al-Vakâi' al-Mıṣrıyya**'dır. O halde Ṭaḥṭâvî, **al-Curnâlât** (journaux) diye isimlendirilen şeyi Paris'te tanımış ve onun müptelâsı olmuştur. ⁽¹⁵⁸⁾ Kendisi bu konuda şöyle diyor: "Çoğu zaman günlük ve aylık gazetelerden ilimleri, iç ve dış haberleri, politika diye isimlendirilen siyasî haberleri okuyordum. Bu işten oldukça hoşlanıyordum. Bu sayede Fransızcamı yeteri kadar geliştirdim. Bazen de gazetelerdeki bazı ilmî ve siyasî yazıları tercüme ediyordum." ⁽¹⁵⁹⁾

Yine, **Tahliş al-İbriz ilâ Tahliş Bâriz** isimli kitabının bir başka sayfasında, Fransa'da ilk defa karşılaştığı gazete ve gazetecilik olayını şöyle anlatıyor: "Orada (Fransa'da), insanın çok faydalandığı journal diye isimlendirilen günlük tezkereler vardır.

(155) Aynı eser, s. 10

(156) Savran, Ahmet, a.g.e., s. 33

(157) Aynı eser, s. 34

(158) Luḳâ, Anvar, a.g.e, s. 10

(159) al-Ṭaḥṭâvî, Rifâ'a Râfi', **Tahliş al-İbriz**, s. 233

Bu kâğıtlar hergün kendisine ulaşan haberleri şehre yayarlar. Bunlar devletin menfaatını göz önünde bulundurmak şartıyla, iyi ve kötü her şeyi tam bir hürriyet içinde yazarlar...” (160)

Ṭaḥṭâvî yine bu **al-Varakât al-Yevmiyya**, yani günlük evraklardan sözederken, Fransız kanunlarındaki fikir hürriyeti prensibi hakkında yorum yaparak şöyle diyor: “Sekizinci maddeye gelince, bu madde her insanın görüşünü rahat bir şekilde söylemesini temin ediyor. Bu sayede insanlar, başkalarının düşüncelerini öğrenebiliyor. Özellikle gazetelerden insan başkalarının fikirlerini, yurt içindeki ve yurt dışındaki haberleri öğrenebiliyor ve fikirlerini gazetelere yazıp başkalarına bilgi verebiliyor, belkide kendisinin doğru bildiği şeyi başkaları eleştiriyor ve bu sayede hatasını düzeltme imkânı buluyor. Eğer bir insan haksızlığa uğramışsa bunu gazetelere yazar, herkes okur, olay mahkemeye intikal eder ve yürürlükteki kanunlara göre yargılanır. Bu da zulüm yapan diğer insanlara ibret olur...” (161)

O halde bu uzmanın ülkeye döndükten sonra 1842 senesinde **al-Vakâi' al-Mıṣrıyya** gazetesinin yazı işleri müdürlüğü ile gazetecilik işini üzerine almasına şaşmamak gerekir. (162) O, gazetecilik statüsünü Mısır'a ilk getiren ve orada ilk makale yazan kişidir. (163) Mehmet Ali, Artîn Bey gibi büyük şahsiyet sahibi kişileri gazetede görevlendirmesine rağmen Ṭaḥṭâvî varlığını gösterebilmiştir. İlk iş olarak gazeteyi yeniden düzenlemiş ve ismini değiştirmiştir. Onun devrinde **al-Vakâi'** her şeyi ile, özellikle dileyle Mısrılılaşmaya başlamıştır. Önceden öncelik Türkçe'ye verilirken, Ṭaḥṭâvî, Arapça'ya öncelik verip, konuların önce Arapça yazılmasını sonra Türkçe'ye çevrilmesini temin etmiştir. (164) Yani gazete onun elinde yeni bir şekil almaya başlamıştır. Eskiden sağdaki ana sütuna Türkçe yazılırken onun zamanında Arapça yazılmaya başlandı. Onun zamanında edebî metinler, bazı şiirler, kasideler gazetede yer almaya başladı. (165) Arapça'ya gereken önem verdikten sonra o, Mısır'a ait haberleri ön sıraya

(160) Aynı eser, s. 208

(161) Aynı eser, s. 115-116

(162) al-Ṭaḥṭâvî, *Faḥṣ al-Rifâ'a*, a.g.e., s. 8

(163) J. Brugman, a.g.e., s. 22

(164) al-Ṭaḥṭâvî, *Faḥṣ al-Rifâ'a*, a.g.e., s. 8

(165) al-Naccâr, a.g.e., s. 121

çıkardı. Ondan önce dış haberlere nazaran iç haberler ihmal ediliyordu. Artık birinci sırayı Mısır'a ait haberler, ikinci sırayı dış haberler almıştı. O, önceden olduğu gibi gazetesinde bayatlamış haberleri değil, yeni haberleri neşretmeye başladı. Öyle ki Okullar Komisyonu muavini ve Arapça mütercimi Labîb Efendi'yi, bizzat bürolara gidip haber getirmesi için görevlendirmişti. Bu yeni sistem tamamen çağdaş gazetecilik kurallarına uygundu. al-Vaḳâi', bu yeni haber düzeniyle, bütün Doğu'da haberleri güvenilir kabul edilen bir gazete idi.

Ṭaḥṭâvî, al-Vaḳâi''ye, Maḫḫar Aḥbâr Mıṣrıyya ismini koymak istemiş, Şûra bu ismi kabul etmiş, ancak Mehmet Ali kararı bozmuştur. Şimdiye kadar da al-Vaḳâi' ismiyle tanınmıştır. Ṭaḥṭâvî, genel manasıyla gazeteye yenilik getirmiştir. Bu işte kendisine Diller Okulu mensubu tercüman öğrenciler yardım etmiştir. Husayn Efendi bu esnada al-Vaḳâi''nin müdürüydü, Ṭaḥṭâvî'nin tayininden sonra gazetenin yazı işlerinden sorumlulukta ikinci sıraya düşmüştür. ⁽¹⁶⁶⁾ Aḫmet Fâris al-Şidyâk (1804-1887) ve al-'Attâr hocanın öğrencisi Şahâb al-Dîn gibi yazarlardan yardım istemiştir.

Ṭaḥṭâvî, Arap dilinin itibarını artırmıştır. O, gazetede sadece şekli değişiklik değil, konularda da önemli değişiklik yapmıştır. Vali'ye yerli yersiz övgüler yerine, Doğu'daki ve Avrupa'daki önemli mevzuları, haberleri ve hadiseleri yazmaya başlamıştır. Gazetenin yazarları, demokrasi ve mutlakiyet sistemlerini, iç ve dış politika hakkındaki görüşlerini gazetede yazıp, tartışmışlardır. Ṭaḥṭâvî gazetecilikte röportajı Mısır'a ilk getiren kişidir. Kendisi mulahazası çok kuvvetli bir röportajcı idi. Bu konuda şöhretinin doruğuna erişmiştir. ⁽¹⁶⁷⁾ Fakat al-Vaḳâi' uzun müddet böyle devam etmedi, sonraları Arapça gazetenin soluna, Türkçe sağ tarafına yazılmaya başlandı. Gazetede şiir ve edebiyat türlerinin neşrinden vazgeçilerek, resmi haberler ve mahalli haberler ağır basmaya başlamıştır ⁽¹⁶⁸⁾ Mehmet Ali siyasi konuların yazılmamasını, onun

(166) al-Ṭaḥṭâvî, Fathî Rifâ'a, a.g.e, s. 9

(167) Aynı eser, s. 10

(168) al-Naccâr, a.g.e, s. 121

yerine hükümetin icraatının, yapılan yolların, köprülerin, vb. şeylerin yazılmasını emretmiştir. Bundan sonra Tahtâvî'nin **al-Vakâi'**de 'Abbâs devrine kadar tahrik edici yazı yazmadan görevine devam ettiğini görüyoruz.

İsmâ'îl devrinde gazeteler ve edebî bir dergi olan **Ravzat al-Madâris** çıkarılıncaya kadar Tahtâvî gazetecilikten uzak kalmıştır. ⁽¹⁶⁹⁾

İsmâ'îl zamanında Eğitim Bakanı olan 'Alî Mabârak (1824-1893) 1870 yılında Ravzât al-Mudâris dergisini çıkarmış ve onun yönetimini Rifâ'a al-Tahtâvî'ye vermiş, Yazı İşleri Müdürü olarak ta, Diller ve İdari Bilimler Okulu kompozisyon öğretmeni ve Rifâ'a'nın oğlu olan 'Alî Fahmî Bey'i görevlendirmiştir. ⁽¹⁷⁰⁾

Bu, ilk Mısır dergisiydi. İlk sayısı 15 Muharrem 1287 H (1870 M) tarihinde, yani Rifâ'a'nın ölümünden üç yıl önce çıkarıldı. Bu derginin yazarları 'Alî Mubârak, 'Abd Allah Fikrî, Şeyh Hısayn al-Marşafî, Muhammed Kadri, Maḥmūd al-Falakî, İsmâ'îl al-Falakî, Eski Mısır uygarlığı bilgini, 1870'ten 1879'a değin Kahire'deki Eski Mısır Uygarlığı Araştırma Merkezi'nin yöneticiliğini yapan, büyük hiyeroglif-demotik yazı sözlüğü 1867-82 arasında yayımlanan Brugsch (1827-1894), büyük botanik âlimi Aḥmed Nidâ, Şâlih Macdî, 'Abd Allah Abû al-Su'ûd, Şeyh Ḥasûna al-Navâvî, Şeyh 'Abd al-Hâdî Nacâ al-İbyârî, Şeyh Ḥamza Fatḥ Allah, vb. seçkin kişilerden oluşuyordu. ⁽¹⁷¹⁾

Derginin ilk sayısında 'Alî Fahmî Rifâ'a, onun amaçlarının, ilmi, sanatları ve edebiyatı yaymak olduğunu söylüyordu. ⁽¹⁷²⁾ Nitekim bunun çeşitli faydaları olmuştur. Bu dergi geçmiş ve o günkü bilimleri yaymış, düşünce dünyasını genişletmiş, sanatların yaygınlaşmasına ve bilgi dağarcığının genişlemesine sebep olmuştur. Bu durum da, derginin konumunu iyileştirmiştir. ⁽¹⁷³⁾ Birçok ilim erbabı ve hoca yazılarını orada yayınlamış, hikâye yarışları, yabancı dillerden çeviriler orada halkın anlayabileceği

(169) Aynı eser, s. 122

(170) al-Râfî'î, 'Abd al-Raḥman, a.g.e, s. 524

(171) al-Şayyâl, a.g.e, s. 52-53

(172) al-Naccâr, a.g.e, s. 123

(173) Aynı eser, s. 124

sade bir dille neşredilmiştir. Örneğin 'Abdullah Fikrî Bey edebi sanatları, Brugsch tarihî, İsmâ'îl al-Falakî astronomi bilimiyle, Muhammed Kadri coğrafya, ahlâk ve inanç, Ahmet Nidâ bitkilerle ilgili mevzuları orada yayınlıyorlardı.

Ravzat al-Madâris ülke çocukları arasında kültürü yaygınlaştırmak amacıyla kurulmuş, siyasi konulara ve hükümet işlerine fazla girmemiştir. Dergi, sayfalarını öğrencilere açmıştır. Örneğin İdari Bilimler okulu öğrencisi olan al-Nacîb İsmâ'îl Şabrî onlar arasından sivrilip şiirlerini bu dergide yayınlamış (174) daha sonra yeni şiirin en büyük önderlerinden biri olmuştur.

Ṭahtâvî, dergiyi öğretmenlerin dili ve onların haber organı durumuna getirmiştir. Dergi sadece önemli olayları değil, aynı zamanda bulmaca, mizah, çeviri, hikâye gibi edebî konuları neşreden bir yayın organıydı. O zamana kadar bütün Doğu'da, kadın sorunlarına hiç bir dergi eğilmediği halde, Ṭahtâvî, dergide kadın sorunlarına yer vermiştir. (175)

Diğer taraftan telif eserleri cüzler halinde yayınlamıştır. Örneğin 'Alî Mubârak'ın Ḥakâ'ik al-aḥbâr fî avşâf al-bihâr, 'Abdullah Fikrî'nin Âşâr al-afkâr ve manşûr al-azhâr, Muhammed Badr'nin al-Şihhat al-tâmma ve al-minhat al-'âmma isimli kitaplarını yayınlamıştır. Ṭahtâvî, derginin ilk yılında veciz risalesi al-Kavl al-Sadîd fî al-ictihâd va al-taklid'in altıncı sayısına kadar yayınlamıştır.

Ṭahtâvî, bu derginin yönetimini üzerine aldığı zaman yetmişini aşmıştı, fakat fikir meşalesi sönmemişti. Orada Kisrâ Anû Şirvân'dan birkaç sayı tercüme etmiş ve al-Mu'izza al-Atâbükî Azbak b. al-Zâhirî başlığı ile tarihi yazılar yazmıştır. Aynı zamanda makalelerini, Baḳâ' ḥusn al-zikr bi istiḥdâm al-fikr ve iḥsân al-sîra bi ihlâş al-sarîra isimleriyle yayınlıyordu. İkinci yıl fazla birşey yazmadı. Üçüncü yıl, en son kitabı olan Nihâyat al-icâz fî siyrat sâkin al-Hicâz'ı seri şekilde yayınlamıştır. Dergi onun ölümünden sonra yayınına devam etmiş, yönetimine oğlu 'Alî Fahmî Bey getirilmiştir. (176)

Ṭahtâvî, al-Vakâi' al-Mışrıyya gazetesini Fransa'daki Le Moniteur gazetesi, Ravzat

(174) Aynı eser, s. 125 - 127

(175) al-Ṭahtâvî, Fathî Rifâ'a, a.g.e. s. 11

(176) al-Naccâr, a.g.e. s. 128 - 129

al-Madâris dergisini de Paris'te okumaya alıştığı **La Revue Encyclopédique** ve **Le Journal Asiatique** dergileri tarzında neşretmek istiyordu. Yeni olan gazetecilik sahasını Arap edebiyatına açmakla arzularına kavuşmuştur. O, Mısır'da hem haber gazeteciliğinin, hem de kültürel gazeteciliğin babasıdır. (177)

Modern Arap Edebiyatında gazeteciliğin oynadığı rolü küçümsemek imkansızdır. Gazeteciler sadece genç yazarlara eğitim için pratik bir okul olmakla kalmadılar, ayrıca Arapça üslubunu basının günlük ihtiyaçlarını karşılayabileceği bir evrim çizgisine doğru sevktiler. Eski edebî üslûp az bir elit tarafından oluşturulmuştu ve dolaylı, anlaşılmazlıklarla yüklü ifadelerle doluydu; modern ihtiyaçlar ve ifadelerle ilgisi yoktu, onun için gazetecilere büyük görevler düşüyordu. (178)

Tahtâvî, roman türünün Arap edebiyatına girmesinde önderlik yapmıştır. **Tahlis al-İbrîz fî Tahîs Bârîz** adlı ünlü eseri, Avrupa'ya giden Arapların bu alanda yazdıkları eserlerin ilki niteliğindedir. Bu eser, yirminci yüzyıl içerisinde Yaḥyâ Haḳḳî (1905 - ?)'nın Ḳandîl Ummu Hâşim, Tavfîḳ al-Ḥakîm (1898-1987)'in 'Uşfûr min al-Şarḳ, Tâhâ Ḥusayn (1889-1973)'in Adîb ve benzeri yazarlar tarafından ortaya konan bir dizi roman için iskelet görevi görmüştür.

Tahtâvî'nin bu eserinden hemen sonra 'Alî Mubârak, 'Alam al-Dîn ve Muhammed İbrâhîm al-Muvayliḥî (1858-1930), Ḥadîs 'İsâb. Hişâm isimli eserlerini ona örnek olarak yazmışlardır. (179)

Modern Arap edebiyatında, romanın çekirdekleri olarak değerlendirilen bu ürünler, aslında yazarları tarafından "roman" veya "hikâye" olsun diye kaleme alınmamıştır. Bununla beraber, bu çalışmaları, zoraki de olsa roman türünden çalışmalar olarak ele alıp incelediğimiz zaman, genel olarak iki akımla karşılaşırız. Bunlardan birincisi öğretim amaçlıdır. Bu tür eserlerde, didaktik unsur birinci planda gelirken, çalışmalarda roman unsuruna da rastlanmaktadır. Ancak ikinci yön, son derece az ve sınırlıdır. İkinci akım ise, didaktik unsur ile sanatına eşit düzeyde önem veren akımdır

(177) Luḳâ, Anvar, a.e.g. s. 12

(178) A. R. Gibb, Hamilton, **İslam Medeniyeti Üzerine Araştırmalar** (Çev: Kenan Dönmez), İstanbul, 1891, s. 265

(179) Luḳâ, Anvar, a.e.g. s. 12-13

Tamamen öğretime yönelik akım, modern Arap edebiyatında roman şekline girmeye çalışan, bir başka deyişle roman türünden değerlendirilmeye çalışılan en eski akımdır. İşte, Rifâ'a al-Tahtâvî ve 'Alî Mubârak bu akımın öncüleri olarak kabul edilmektedir. Bu kişilerin, öğretici romanın ilk tohumlarını vermedeki çabaları, daha çok halkın aydınlatılması amaçlandığından, roman özelliğinden büyük ölçüde uzaklaşmıştır.

Rifâ'a, **Tahlîş al-İbrîz fî Talhîş Bâriz** veya **al-Dîvân al-Naffîs bî İvân Bâris** adını verdiği bu eseri, hocası, Hasan al-'Attâr'ın teşviki ile Paris'teki anılarını, gezip gördüklerini, okuduklarını anlatmak için kaleme almıştır. O, bu eseri yayınlamadan önce, eserin içinde yer alan bir takım bilgilerden dolayı gelecek eleştirilerden çekindiği için olsa gerek, eserin yayınlanmasında bir sakınca olmadığını adeta onaylayan ve eseri temize çıkartan bir "takrîz"i aynı hocadan almış ve bunu eserin hemen ilk sayfasında yayınlamıştır. Eser ilk kez 1834'te Bulak Matbaası'nda basılmış, 1849'da da yine aynı matbaada baskısı yenilenmiştir.

Eser, dört bölümden oluşan bir "Mukaddima" her birisi birkaç bölümden oluşan altı "Makâle"yi içeren bir "Maksad" ve bir "Sonuç"tan oluşmaktadır. Rifâ'a, mukaddimesinin ilk bölümüne böyle bir yolculuğu Fransa'ya yapmasının nedenlerini belirterek başlar ve daha sonra tarih öncesine inerek, insanlığın ve toplumun gelişimini takip eder. İkinci bölümde ise, burslu öğrencilerin Fransa'da okudukları çeşitli derslerden söz eder. Mukaddimesinin üçüncü bölümünde, burs heyetinin diğer Avrupa ülkelerine değil de Fransa'ya gönderilmesinin nedenlerine değinir. Bu bölümde uzunca bir giriş yazarak Avrupalı coğrafyacıların tasnif ettikleri şekilde beş kıta üzerinde bulunan dünya devletlerinden bahseder. Mukaddimesinin dördüncü ve son bölümünde burslu öğrencilerin adlarını kaydeder.

"al-Makşad" da ise al-Tahtâvî, yolculuğu sırasında meydana gelen olaylardan ve

uzun yolculuk sırasında yaşadığı duygulardan söz eder. Daha sonraki bölümlerde de, Paris'te gördüklerinden, duyduklarından, okuduklarından bilgiler aktarır.

Yazar, İskenderiye'den çıktıktan sonra Marseille'ya uğrayıp Paris'e varıncaya kadarki serüvenlerinin anlatımı dışında zaman sırasına uymamaktadır. Paris'e vardktan sonraki bölümleri, ilmî sıraya göre ayırdığı dikkati çekmektedir. Birinci bölümde (al-Mağşad'ın) Paris coğrafyasından, ikinci bölümde halkının ahlakından, üçüncü bölümde Fransız hukukundan söz etmekte, anayasanın bazı bölümlerini Arapça'ya çevirmektedir. Dördüncü bölümde Parislilerin evlerinden, dokuzuncu bölümde de Paris halkının sağlık işlerine karşı gösterdikleri, ilgiden bahsetmektedir.

Kitabın bu şekilde taksiminden de anlaşılacağı üzere al-Tahtâvî, anılarından, duygularından ve gördüklerinden bahseden sadece bir seyyah olmaktan öte, konusunu metodlu bir biçimde bölümlere ayırarak bilgi veren bir âlim olarak karşımıza çıkar. Yazarın, eserindeki bölümleri makale diye adlandırması, her şeyden önce onun, eseri ile makâle arasında bir ilişki kurmaya özen gösterdiğini, başka bir edebî türde bir eser ortaya koyma gibi bir amacı olmadığını göstermektedir.

Eseri, roman havasından çıkartan özelliklerden birisi de, yazarın kaleme aldığı şeylerin çoğunun, kendi gözleriyle tanık olduğu gerçek izlenimlerinden değil de, kitaplardan okuduğu bilgilerden oluşmasıdır. Tıpkı Fransız anayasasından çeviriler yapması ve çeşitli ilim dalları hakkında bilgiler vermesi gibi.

Bunlara bakarak al-Tahtâvî'nin amacının bir roman yazmak olmadığını görüyoruz. Secili bir dil kullanılan bu eserin fikrî değeri, edebî değerinden daha üstündür. O, büyük bir cüret göstererek, Ezherli olmasına rağmen, Fransız anayasasına olan hayranlığını gizlememekte, bu yasalardan bir bölümünü çevirerek zamanın mutaassıp Mısır çevresine bunları sunmakta, İslamiyetle alakası olmayan Avrupalıların bilim alanındaki ilerlemelerini itiraf etmektedir.

Bu eser kendisi bizzat roman özelliklerine tam sahip olmasına rağmen, kendisinden sonra gelenlere örnek olmuş, yukarıda söylediğimiz gibi, yirminci yüzyılda yazılan romanlar için ilk taslağı teşkil etmiştir. (180)

'Alî Mubârak (1823-1893), Rifâ'a'nın bu eserinden hemen sonra yazdığı dört ciltlik 'Alam al-Dîn isimli eseriyle, eğitici roman alanında ona ortak olmuş ve ondan etkilenmiştir.

Yazar bu eserde, '**Alam al-Dîn** adlı, Mısırlı bir din bilgininin, bir İngiliz ile yaptığı yolculuğu malzeme olarak kullanarak, Doğu ve Batı toplumlarının yaşantıları arasında bir karşılaştırma yapar. Bu eser, edebi roman çatısı altında okuyucularına tarih, coğrafya, mühendislik, tabiat bilimleri ve daha pek çok alanda yararlı bilgiler veren bir ansiklopedi gibidir.

Romanın kahramanı 'Alam al-Dîn, bir al-Ahzar şeyhidir. Bu şeyh, 'Alî Mubârak'ın gözünde örnek bir din bilginidir. Bu yüzden onu 'Alam al-Dîn diye adlandırmıştır. Oğluna da Burhân al-Dîn adını vermesi, bu görüşü güçlendirmektedir. Bu şeyh, Arapça öğrenmeyi arzulayan bilgin bir İngiliz turistle yurt dışına seyahât etmeyi kabul eder. Ezherli bilgin akıllı, bilmediklerini soran, öğrenmek isteyen bir tiptir. Avrupalıların bütün adetlerini kabul etmez, üstelik bazılarını reddeder ve bu adetlere kendi Doğu adetlerini tercih eder. Böylece 'Alî Mubârak, bize, Doğu ile Batı adetleri arasında bir mukayese denemesi sunmaktadır.

Gerek '**Alam al-Dîn**, gerekse **Tahliş al-İbriz**, didaktik amacın yanı sıra, bir seyahatnâme şekline bürünmekle de ortak bir taraf oluştururlar. Her ne kadar bu seyahatlerden birisi Rifâ'a tarafından bizzat gerçekleştirilmiş diğeri de hayal mahsulü kahramanlar tarafından gerçekleştirilmiş gibi görünse de, aslında 'Alî Mubârak'ın romanındaki Kahraman 'Alam al-Dîn, pek çok bakımlardan yazarını temsil etmektedir. Eserin ilk bölümlerinde verilen bilgilere göre 'Alam al-Dîn'in babası bir köy imamıdır ve oğlunu, eğitimini tamamlaması için al-Azhar'e gönderir. 'Alam al-Ezher'i

(180) Er. Rahmi, a.g.e, s. 136

bitirdikten sonra evlenir. Daha sonra Arapça'ya düşkün, bu dili iyi derecede bilmek isteyen, Lisân al-'Arab'ın bir nüshasını yayınlayan bir İngiliz turistle karşılaşır. Bu turist ona Avrupa'ya yolculuk imkanı sağlar. 'Alam al-Dîn'in hayatındaki bu çizgiler, 'Alî Mubârak'ın hayatına son derece uygundur.

'Alî Mubârak, bu çalışmasında, bölümleri birbirine bağlamaya hiç özen göstermez. Yolculuk, bütün bölümleri birbirine bağlayan özellik gibi dursa da, yazar yolculuğu, okuyuculara bir takım bilgiler vermek için araç olarak kullanmaktadır. Çoğu zaman da, bu yolculuğu unutarak bütün bir bölümde sadece bir ilimden bahsetmektedir. Eserdeki bütün tiplerde, yazarın asıl amacı olan öğreticilik unsuruna uygun olarak çizilmektedir. Aḥmet Haykal, bu çalışmayı eğitici roman olarak göstermiştir. (181) Fakat bazı araştırmacılar da onu, bir romandan ziyade, zaman zaman hikaye motiflerine yer veren bir nesir türü, örneğin makaleler koleksiyonu vs. olarak değerlendirmişlerdir.

Rifâ'a'nın, Taḥlîş al-İbrîz isimli eserine benzer ve onun biraz gelişmiş şeklini, Muḥammed al-Muvayliḥî (1858 - 1930) yazmıştır. al-Muvayliḥî Rifâ'a'nın bu eserinden etkilenmiştir. (182)

Mısır'ın Hidiv İsmâ'il'in idaresi sırasındaki müsrif harcamaları sonucu ekonomik bakımdan bir darboğaza girmesi, diğer yandan kabaran milliyetçilik duygularının neden olduğu 'Urâbî isyanının ardından ülkenin İngilizlerin işgaline uğraması, bütün bunlar, Muḥammed al-Muvayliḥî'nin iğneleyici kalemine bol malzeme olmuştur. 1898 yılında babasıyla birlikte kurduğu **Miṣbâḥ al-Şark** adlı gazetede, aynı yıldan itibaren 1903 yılına kadar beş yılı aşkın bir süredir yakın tarihte Mısır'ın başından geçen olayları "**Fatra min al-Zaman-Zamandan bir Bölüm**" başlığı altında yayınlamıştır. Bu olaylar, pek çok yıl önce Badî' al-Zamân al-Hamazânî'nin makâmelerinde râvi olarak adlandırdığı 'İsâ b. Hişâm'ın diliyle, makâme türünden etkilenilerek, bu türe özgü secili bir dille anlatılmaktadır. Yalnız, makâmelerde asıl amaç, Arap dilinin

(181) Aynı eser, s. 138 - 140

(182) Lukâ, Anvar, a.g.e, s. 13

inceliklerini ortaya koymak olduğu, toplumsal sahnelerin bu amaca araç olarak kullanıldığı halde, al-Muvaylihi önce toplumsal eleştiriye hedeflemekte, dil yönünü ikinci planda tutmaktadır. (183)

Hikayenin dokusu Mehmet Ali Paşa zamanının tecrübelerine dayanmaktadır. Mehmet Ali Paşa mezarından kalkmış ve kendisini Avrupalılaştırmış, yabancı bir Kahire’de bir şaşkınlık ve kafa karışıklığı içinde bulmuştur. Yazar, bu durum vasıtasıyla zamanın sosyal hayatının değişik yönlerini canlı diyaloglarla tasvir ederek ele alma, sosyal hayatı geçmişle karşılaştırma, toplumun hatalarını ve Avrupa’nın en kötü standartlarını taklit edişini eleştirme imkânına kavuşmaktadır. Maḥmūd Taymūr’un belirttiği gibi böyle bir eser tabiatıyla plan ve gelişim gibi bir romanın zaruri karakteristiklerinden yoksundur ancak karakter tasvirlerinde oldukça başarılı olmuştur. Eser, orjinalinde, bitirilmeden bir serüvenin ortasında sona erdirilmiştir. (184) al-Muvaylihi, dizi halinde yayınladığı yazı bölümlerini 1907 yılında bir kitap halinde toplayarak “Ḥadîṣ ‘İsâ b. Hişâm” adıyla neşretti. Sonraları eserin gerek al-Azhâr’i gerekse kraliyet ailesini hedef alan sert eleştiri bölümleri eserden çıkartıldı. Bu bölümlerin yerine ‘İsâ b. Hişâm’ın (yani al-Muvaylihi’nin) 1899’da Paris’e yaptığı bir geziyi anlatan **Fatra min al-Zaman**’ın birkaç bölümü **al-Rihla al-Şâniya** adıyla esere yerleştirildi. (185)

Eser haklı şöhretini hikayenin kendisi ve vermek istediği ana fikirden çok parlak üslubu ve tasvirlerdeki güçlülüğü ile kazanmıştır. Eser makamat nesrinin en iyi özelliklerini, modern akıcılık ve mizahla taklit etmektedir. Hikaye kısımlarının kafiyeli nesri başarılı bir şekilde yalın ve modern dille, hatta zaman zaman konuşma diliyle yapılan diyaloglarla bölünmektedir, ancak diyaloglar ara sıra uzun açıklayıcı monologlara dönüşmektedir. (186)

(183) Er, Rahmi, a.g.e, s. 140

(184) A.R. Gibb, Hamilton, a.g.e, s. 304

(185) Er, Rahmi, a.g.e, s. 141

(186) A.R. Gibb, Hamilton, a.g.e, s. 305

Bazı eleştirmenler, Hâdîs 'İsâ b. Hişâm'ı, Mısır halkının hayatını roman üslubunda, net bir biçimde ve gerçekçi olarak işleyen bir Mısır romanı olarak göstermeye çalışmaktadırlar. Hatta daha da ileriye giderek, bu çalışmadaki realizmi, Charles Dickens (1812 - 1870), Honoré de Balzac (1790 - 1850) ve Gustave Flaubert (1821 - 1880) gibi Avrupalı roman ustalarının romanlarındaki realizm düzeyine yükseltmeye çalışmaktadırlar. Ancak başka eleştirmenler de, anlatımdaki gerçekçiliğin tek başına o anlatımın roman sayılmasına neden olmayacağını, yazarın süslü bir üslup kullanarak açıkça klasik bir türün, makâmenin bir örneğini vermeye çalıştığı bu denemeye bir roman çalışması denmesinin yanlış olacağını söylemektedirler. ⁽¹⁸⁷⁾ Bu ikinci görüş bize göre daha doğrudur. Roger Allen da, bu çalışmanın bir roman çalışması olarak düşünülmesi durumunda, hangi kıstasla yola çıkılırsa çıkılsın, bu çalışmaya tamamen kötü bir roman çalışması demek gerekeceğini ifade eder. Beş yılı aşkın bir süre zarfında yazımı ve yayımı devam eden bölümler arasında hikaye bağı son derece sun'idir ve hareket boyunca hiç bir karakter değişimine de rastlanmamaktadır. ⁽¹⁸⁸⁾ Bu eser, klasik makâmelerden, kullanılan üslubun ve dilin onlardaki kadar ağır olmamasıyla ayrılır. Diğer yandan bu çalışma çeşitli yönleriyle, edebî romanın doğmasına önemli oranda katkıda bulunmuştur. ⁽¹⁸⁹⁾

al-Tahtâvî'nin, roman türünün Arap edebiyatına girmesine olan katkısı, aslında Tahlîş al-İbrîz eserinden daha fazla Fénélon'un *Les Aventures de Télémaque* adlı romanını Arapça'ya çevirişiyle olmuştur. "**Mavâki' al-Aflâk fî Vakâ'i' Tafimâk**" adıyla çevirdiği bu eserde de eğitim amacı, roman unsuruna ağır basmaktadır. Rifâ'a'nın başka bir eseri değil de, tasvir ettiği çevrenin yabancılığına, kendisinin de romanın, Yunanlılardaki bir takım eski hurafelere yer verdiğini itiraf etmesine rağmen çeviri için böyle bir eser seçmesi, eserin o dönemde çok ünlü oluşuna ve pek çok dünya dillerine çevrilmiş olmasına ilaveten, kendisine karşı 'Abbâs tarafından yapılan muameleyi

(187) Er, Rahmi, a.g.e, s. 140 - 141

(188) Aynı eser, s. 142.

(189) Aynı eser, s. 143

doğrudan eleştiren bir eser yazmaya cesaret edemeyişinde, bunun yerine İbn al-Muḳaffâ' 'nın Arapçaya çevirdiği “**Kafila ve Dimnâ**” deki takip edilen metolla cevap vermek isteyişinde aranmalıdır. Çünkü bu eser, al-Ṭaḥṭâvî'nin ‘Abbâs tarafından kendisine yapılan kötü muameleyi eleştiren bir yapıya sahiptir.

Diğer yandan al-Ṭaḥṭâvî'nin bu eserde kullandığı üslûbun ve dilin, seyahatnâmesindeki üsluptan ve dilden daha kolay daha açık ve daha yerinde kullanılmış olduğu dikkati çekmektedir. Bunun sebebi, aradan geçen otuzüç yıl içerisinde yazarın üslubunun olgunlaşmış olmasına ve **Tahlîş al-İbrîz**'in dolu olduğu bilimsel ifadelerden bu eserin oldukça uzak kalmasına bağlanabilir. ⁽¹⁹⁰⁾

Onun yazarı Fénélon (1651-1715), siyaset ve eğitim konularındaki liberal görüşleriyle tanınmış, pedagojik görüşleri ve edebî yapıtları Fransız kültürü üzerinde kalıcı bir etki yaratmıştır.

Fénélon Yeni Katolikler'den edindiği pedagojik deneyimlerinden yola çıkarak **Traité de l'Education des Filles** (Kızların Eğitimi) adlı ilk önemli kitabını yazdı. Bütününde tutucu bir görüşü yansıtmakla birlikte kitapta, kadınların eğitimi konusunda yeni ve ilerici kavramlara ve dönemin zorba yönetimlerine karşı eleştirilere yer verdi.

1689'da, XIV. Louis'nin torunu ve vârisi Burgonya dükü Louis'nin özel öğretmeni olarak görevlendirildi. Prensın eğitimi için, işte en tanınmış olan bu **Les Aventures de Télémaque** (Telemakhos'un Başından Geçenler)'i yazdı. Babası Odysseus'u arayan Telemakhos'un serüvenleri, simgesel olarak Fénélon'un temel siyasi görüşlerini dile getiriyordu.

Fénélon, bu romanı sadece Prens'e Yunan efsanelerini öğretmek için değil, aynı zamanda bu romanda kralın mesuliyetlerini ve idarenin halka karşı görevlerini ona öğretmek için yazmıştır. Fénélon romanın konusunu Homeros'un Odysseia destanından almıştır.

(190) Aynı eser, s. 136 - 137

Yunan mitolojisinde, Telemakhos, Odysseus ile Penelope'nin oğludur. Büyüyünce, babasını aramak için Pylos'a ve Sparta'ya kadar gider. Döndüğünde Odysseus'un kendisinden önce eve gelmiş olduğunu görür. Ardından baba oğul, Penelope'yle evlenmek için ona baskı yapan erkekleri öldürürler. Bu roman, Telemakhos'un babasını ararken yaşadığı serüvenleri üzerine inşa edilmiştir. (191)

Rifâ'a, bu romanın kapsamış olduğu siyasi derslerin değerini anlamış ve Vali'nin kendisine yapmış olduğu düşmanlığı düşünerek Sudan'da sürgündeyken onu tercüme etmiştir. Tercümenin sebeplerinden biri de Vali'yi doğru yola getirmek ve onun azgınlığının haddini bildirmektir. Bu romanın tercüme edilışinden onbeş yıl sonra, Kahire'de değilde Beyrut'ta basılması, onun tercüme edildiğı yıllarda basılmasının tehlikeli bir iş olduğuna işaret etmektedir. "Mavâki' al-Aflâk fî Vaqâ'i' Talimâk"ın okuru, Rifâ'a'nın görüşlerini anlatmak için konuya nasıl girdiğini ve romanı edebî bir silah olarak nasıl kullandığını hissedebilmektedir. (192)

Bu romanı tercüme etmesinden dolayı onun edebî yönünden bahsederken, onun tercümanlık yönünden de bahsetmek gerekir. Fakat onun mütercimlik yönünü ayrı bir bölümde ele alacağımız için, burada, sözü edilen romanın önsözünde Rifâ'a'nın bizzat kendi diliyle söylediklerini zikretmekle yetinelim. O, Talimâk'ın önsözünde şöyle diyor: "Konuya gelince; mütercim, Okullar Meclisi, Tercüme Bürosu başkanı Rifâ'a Badavî Râfi' bunun (bu eserin) vatana hayırlı olmasını diler. Müdürlükte, eğitimde, danışmanlıkta, rehberlikte, uzun müddet öğrencileri eğitim vazifesini üzerime aldım. Müdürlüğünü yaptığım okullardan istediğim şekilde, yetenekli, bilgi alanı geniş, nesir ve nazım sanatında başarılı, ileri ve orijinal görüşlü öğrenciler mezun oldu. Birçok Fransızca eseri onların eğitimi için Arapça'ya çevirdim ve yaptıkları çevirileri tashih ettim. O kitapların çoğu Hükümet Matbaası'nda basıldı ve diğer Avrupa ülkelerine dağıldı. Genellikle bununla (tercümanlıkla) tanındım. Yaklaşık otuz sene hızımdan

(191) Lukâ, Anvar, a.g.e, s. 13

(192) Aynı eser, s. 14

ve gayretimden hiçbir şey kaybetmeden bu işe devam ettim...” (193)

Rifâ'a'nın Paris'teki Doğu Dilleri Okulu'na örnek olarak, Mısır'da kurduğu Diller Okulu ve Tercüme Dairesi'nin amacı, batılı âlimlerin, asırlar boyunca elde ettikleri bilgileri, kısa zamanda Arap kültürüne kazandırmaktı.

Abbâsî devrinden sonra Arap dili durgunlaşmıştı. Bu sebepten Rifâ'a, ilmi terimlerin mânâlarını Arapça'ya çevirmede güçlüklerle karşılaştı. Bazı Fransızca kelimelerin Arapça karşılığını bulamıyordu. Arapça zıt ve eş anlamlı kelimeler açısından zengindi, fakat eski kelimeler üzerine yeni kelimeler eklemeye geri kalmıştı. Onun için medeniyetin son ürünlerini isimlendirmekten acizdi. (194)

O, Paris'teyken muhtelif insan topluluklarının ve milletlerin âdetlerini ve geleneklerini tanıtan ansiklopedik bir kitap tercüme etmeye çalıştı. Ona “**Ḳalâ'id al-Mafâhîr fî Ġarîb 'Avâ'id al-Avâ'il va al-Avâhîr**” ismini verdi. Bu kitap kendisi Fransa'dan döndükten sonra 1833 yılında Bûlâk'ta basıldı. (195) Bu kitap yüz sayfadan oluşmaktaydı. Rifâ'a bu kitapta geçen yabancı kelimeleri harf sırasına göre çıkarıp kitabın sonuna ekledi. Bu ek de yüz sayfaydı. O, bu ilk sözlüğüne başlarken şöyle diyordu: “Arapça kitaplarda şimdiye kadar geçmemiş bu yabancı kelimeleri anlayan kişiler, bu kitabı rahatca anlayabilir. Bu kelimelerin karşılığını, Arapça'daki en yakın ve en basit kelimelerle ifade ettim. Belkide bu kelimeler, Fransızca'dan ve Yunanca'dan geçip Arapçalaşan birçok kelime gibi, yakın gelecekte dilimize geçecektir. Eğer mütercimler Arapça'da ve Türkçe'de karşılığı ve eş anlamı bulunmayan yaygın yeni kelimeleri çıkarıp, tercüme ettikleri kitapların sonlarında toplarlarsa, bu, öğrencilerin daha kolay anlamalarına ve çeşitli alanlardaki kitaplardan daha iyi yararlanmalarına vesile teşkil edecektir.”

(193) Fénélon. François de Salignac de la Mothe, *Mavâki' al-Aflâk fî Vakâ'i' Talîmâk*, (terc: Rifâ'a Badavî Râfi'), Beyrut, ts. s. 3-4

(194) Lukâ. Anvar, a.g.e, s. 15

(195) al-Râfi'i. 'Abd al-Rahman, a.g.e, s. 542

Rifâ'a, Arap dilini eski kültürel yalnızlığından kurtardı. Kendisinin ve öğrencilerinin tercüme ettiği yaklaşık ikibin kitapla yeni bilimlerini Arapça'ya nakletti ve böylece Arap dili yeni asrın gereksinimlerini tabir edebilme kudretine erişti. O, Arap edebiyatına, çağdaş nesir anlayışını getiren kişidir.

Rifâ'a, Mısır'da romantik şiir hareketinin öncülerindendir. Fakat onun bu özelliği, çağdaş nesir edebiyatında yapmış olduğu önderliğinin yanında nerdeyse unutulmuştur. (196)

Paris'te ikamet ettiği zaman zarfında Tahtâvî'nin milliyetçilik duyguları gelişmiştir. O, orada, 1830 yılındaki Fransız halk ayaklanmasını (197), Fransızların vatanları ve hürriyetleri uğruna kendilerini nasıl feda ettiklerini görmüş ve bundan etkilenmiştir. (198) Mısır'a olan duygularını Paris'te şu kasideyle dile getirmiştir.

نَاحِ الْحَمَامِ عَلَى عُصُونِ الْبَانِ   فَأَبَاحَ شَيْمَةَ مُعَرِّمٍ وَلَهَّانِ
مَا خَلَتْهُ مَذْ صَاحٍ إِلَّا أَنَّهُ   أَضْحَى فَمِيدَ أَلْفِهِ وَمَعَانِي
وَكَأَنَّهُ يُلْقِي إِلَيَّ إِشَارَةً   كَيْفَ اصْطَبَارِي مَذْ نَأَى خَلَانِي
مَعَ أَنِّي وَاللَّهِ مَذْ فَارَقْتُهُمْ   مَا طَابَ لِي غَيْشِي وَصَفْوَى زَمَانِي
لَكْتُبِي صَبَّ أَصْوَنَ تَلَهَّفِي   حَتَّى كَأَنِّي لَسْتُ بِاللَهْفَانِ

Bân (sorgun) ağacının dallarında güvercin öttü; şaşkın ve tutkun bir aşık görüntüsü verdi.

Sesini çıkardıktan sonra onu, başka değil, ancak arkadaşını ve mânâsını kaybetmiş biri sandım.

(196) Luḳâ, Anvâr, a.g.e, s. 15-16

(197) al-Râfi'i, 'Abd al-Rahman, a.g.e, s. 529

(198) al-Şayyâl, a.g.e, s. 54-55

Sanki o bana, dostlarım uzaklaştıktan sonra nasıl sabredeyim diye işaret ediyor.
Allah'a yemin ederim ki, onlardan ayrıldığımdan beri, iyi bir yaşantım ve hoş bir zamanım olmamıştır.

Fakat ben, hasretimi gizleyen bir âşığım; öyleki içi hasretle yanan biri değilmişim gibi görünürüm.

..... vb. (199)

Yukarıdaki şiir, onun Fransa'ya gittiği ilk yıl içerisinde, eski üslûpla yazdığı bir kasidedir. Sonraki yıllarda, Fransızca'yı iyibir şekilde öğrenmiş, Fransız şiirinin saheserlerini okumuş ve geleneksel alışkanlığını değiştirmiştir.

Fransa'da, kendisine Fransızca öğrenmede yardımcı olan, gençliğinde Mısır'dan Fransa'ya göçmüş olan şair Yûsuf Acûb'un (200) Fransızca olarak yazdığı ve 1827 yılında Paris'te basılan, "La Lyre Briseé" isimli şiir kitabını Arapça'ya çevirmiştir. (201) Bu şiir tercümesinde Rifâ'a, her dizenin iki ölçü birimine ayrıldığı ve her dizenin sonunda aynı uyağın yinlendiği klasik şiir (202) biçiminden vazgeçip, genellikle beş kıtaya ayrılan, her kıtada dört, beş, ya da altı dize bulunan, şiirin başında bir ana uyağın bulunduğu, kıtaların sonunda yinelenen bir çeşit nakarata benzeyen bu ana uyağın, ikincil uyaklara bölüldüğü Endülüs muvaşşah sistemine yönelmiştir. (203)

Aynı zamanda o, şiirde inceliği ve musikiyi Arap edebiyatına taşımıştır. Süveys Kanalı'nın açılışı münasebetiyle şu beyitlerle şiirini yazmıştır.

وَعِشْمِ الْبَخْرِ لِلْبَحْرِ
عَرَائِسُ سُفْتِنَا تَجْرِي
لَقَدْ عَزَّتْ مَنَازِلُنَا
كَمَعْتَقِ الدَّرِّ لِلنَّخْرِ
وَمِنْ نَهْيِ يَوَاصِلِنَا
عَلَيْنَا. مَنْ يَنَازِلُنَا؟

(199) al-Tahtâvi, Rifâ'a Râfi', *Tahliş al-İbriz*, s. 70

(200) Luğâ, Anvar, a.g.e, s. 17

(201) Macdî, Şâlih, a.g.e, s. 64

(202) *Ana Britannica*, cilt 16, 1986, İstanbul, s. 335

(203) Luğâ, Anvar, a.g.e, s. 17

Gerdanlığın, boynu kucaklaması gibi, deniz denize kavuştu.

Gelinlik kızlar gibi gemilerimiz akıp gider ve bizi arzuladığımız kişilere ulaştırır. Bize husumet besleyenlere karşı evlerimiz yüceldi, güçlendi.” (204)

Rifâ'a'nın şiirleri kendisini, Şavkî ve onun okuluna mensup şairler mertebesine yükseltmemiştir. Fakat onun şiiri çağdaşlarının çoğunun şiirlerinden daha kalitelidir. Gününde yaygın olan medih, mersiye, gazel, vb. konulardan milliyetçilik, vatan sevgisi gibi yeni türlere geçmiştir. (205) Yeni Arap edebiyatında vatan ve milliyetçilik hakkında sesini yükselten ilk kişidir. Şiirlerinde eski ve yeni Mısır'ın mevkisini yüceltmiş, Mısırlılara eski tarihlerinden ilham alarak yeni Mısır'ı kurmalarını teşvik etmiştir. (206) O zamana kadar Mısır'da sosyal içerikli şiir yazılmadığı halde, ilk önce o sosyal konuları şiire aksettirmeye başlamıştır. (207) Aşağıda onun muhtelif münasebetlerle yazmış olduğu milliyetçilik şiirlerinden bir örnek bulacaksınız.

مصر نور الكون

حَيَّةُ كُلِّ فِطْنٍ
مِنْ شَعْبِ الْإِيمَانِ
آيَةٌ كُلِّ مُؤْمِنٍ
حَيَّةُ كُلِّ فِطْنٍ
تَلَدُ لِلتَّقْوَى
عَنَّا، وَكُلِّ حَرْنِ

يَا صَاحِبَ حُبِّ الْوَطَنِ
مُحِبُّهُ الْأُوطَنِ
فِي أَفْخَرِ الْأَذْيَانِ
يَا صَاحِبَ حُبِّ الْوَطَنِ
مَسَاقِطُ الرُّءُوسِ
تُذْهِبُ كُلَّ بُوسِ

(204) Aynı eser, s. 18

(205) al-Şayyâl, a.g.e, s. 55

(206) al-Râfi'î, 'Abd al-Rahman, a.g.e, s. 530

(207) J. Brugman, a.g.e, s. 22

Âlem'in nuru Mısır

Arkadaş, vatan sevgisi, her zeki insanın ziynetidir.
Vatan sevmek imandandır.
En yüce dinde, her mü'minin âlametidir.

Arkadaş, vatan sevgisi, her zeki insanın ziynetidir.
Doğum yeri insana haz verir
Bütün sıkıntı ve kederlerini giderir. vb. (208)

O, "Asil Şeref" isimli şiirinde de şöyle diyor:

المجد الأثيل
أبناء مصر نحن موطننا أصيل
حسب عريق زانه مجد أثيل
وفخارنا في الكون جل عن المثل
لرحابنا تطوى المهامة بالصلاح

نحن السراة وشأنا حب الوطن
ولشأننا السامي تراحم من قطن
شافي حمانا ليس من أهل الفطن
فهو الدعي، وعرضه شرعاً مباح

Köklü Şeref

"Mısır'ın çocukları, bizim vatanımız asildir.
Soyludur, kökü derinlerdedir, köklü bir şeref onu süslemiştir.
Dünya'daki övgümüzün benzeri yoktur.
Geniş Ülkemizi görmek için, zayıf develerle çöller katedilir.

(208) al-Şayyâl, a.g.e, s. 78-79

Biz şerefli kimseleriz, bizim şanımız vatani sevmektir. (Bize vatani sevmek yaraşır.)
Yüce şanımız için (burada) oturanlar birbirine girmiştir.
Koruluğumuzu (vatanımızı) sevmeyen akıllı kimselerden değildir.
O, soysuzdur (yabancıdır), namusu da şer'an mubahtır.”

..... (vb) (209)

O, milliyetçilikle ilgili başka bir şiirinde şöyle diyor:

المزبغ السامى

ليس اللبيب ذو الفطن • إلا المحب للوطن
وموضع به فطن • لذيه أسمى موضع

فمسقط الرأس أحب • من رأس مال يكتسب
ومن لجه السب • فهو الذكى الأتمعى

أكرم بمصر من جمى • غلاة قد سامى السما
مزبغه لقد سما • فيأله من مزبغ

Yüksek Yayla

Ancak vatanını seven akıllı ve zekidir.
Onun her zamanki oturduğu yer, en yüce mevkidir.

Doğum yeri, kazanılan her maldan daha tatlıdır. (sevgilidir)
Kim onun sevgisini intisap ederse, O, zekidir ve akılselimidir.

Ülke olarak Mısır, ne şerefliidir! Göklere aşmıştır yüceliği
Bahar mevsiminde gidilen yaylaları ne yücedir, baharı ne de güzeldir.

..... (210)
O, başka bir şiirinde, Mehmet Ali zamanındaki orduyu vassetmiş ve övmüştür.

(211)

الجيش المصري ومفاخره

نظَّمُ جُنْدَنَا نَظْمًا   عَجِيًّا يُعْجِزُ الْفُهْمَا
بِأَسَدٍ تُرْعِبُ الْخِصْمَا   فَمَنْ يَقْوَى يُنَاضِلْنَا
رَجَالٌ مَالِهًا عَدَدُ   كَأَنَّ نِظَامِيهَا الْعُدَدُ
خِلَافَهَا الدَّرْعُ وَالزَّرْدُ   سَنَانُ الرَّمْحِ عَامِلْنَا
وَهَلْ خِيَلْنَا شَيْئًا   كَرَائِمٍ مَالِيهَا شَيْئًا
إِلَيْهَا الْكُلُّ مُتَبَدُّ   وَهَلْ تَخْفَى أَصَانَتْنَا

Mısır ordusu ve onun rütbeleri (ayrıcalıkları)

Ordumuzu öyle görülmemiş bir şekilde düzenliyoruz ki, akıllara durgunluk verir.

(210) Aynı eser, S. 81

(211) al-Râfî'î, 'Abd al-Rahman, a.g.e, s. 533

Düşmanları korkutan arslanlarla, bizimle mücadele etmeğe kimin gücü yeter?
Sayısız askerler; tam düzen içinde teçizat!
Ziynetleri zırh ve miğfer; mızrakları iş görenimiz

Atlarımızın benzeri var mı? Asildir, bunda şüphe yoktur.
Herkes bunun farkındadır. Hiç asil atlarımız gizlenir mi? (212)

Rifâ'a'nın vasf şiirleri çok azdır. Aşağıda onun "buharlı tren" ile ilgili bir şiirini göreceğiz.

وصف الوابور

العقل في الوابور حاز
فإذا أردت الإختياز
فلك بأوج اللج داز
ينجري على عجل كياز
هو من عطارد لا يغاز
تبغى الجواب فلا يجيز
علماً به. فأسأل خيز
ومن اخضض له مديز
في رسم شكل مستديز
فكأنه الفلك الأسيز

Buharlı trenin vasfı

Akıl, buharlı trene şaşıyor, şaşırtmayan bir cevap arıyoruz.
(istiyoruz)

Eğer bunu bilmek için denemek istersen, bir bilene (uzmana) sor.
Deryanın ortasında dönen bir gemi, enginlerde onu bir idare eden var.
Yuvarlak şekilli büyük tekerlekler üzerinde yürüyor.

O, Merkür'den bile kıskanılmaz, sanki o, esir bir felektir. (213)

(212) al-Şayyâl, a.g.e, s. 82

(213) Aynı eser, s. 83-84

Rifâ'a'nın çocuk terbiyesiyle ilgili şiirinden birkaç beyit örnek verelim.

تأديب الأطفال

في برِّ والدَيْكَ بِالْبُحْرِ تُغْنِمُ
وإن تُرْمِ سُرُورَ أُمِّ أَوْ أَبِ
مَنْ رَامَ عِنْدَ النَّاسِ طَرًّا أَنْ يُحِبَّ
وَأَنْ يَكُونَ طَيِّبَ السَّرِيرَةِ
مَنْ رَامَ بَيْنَ الْعَالَمِ أَرْتِفَاعَهُ
لأَسِيمًا فِي الْعِيدِ أَوْ فِي الْمَوْسِمِ
يَوْمًا، فَكَسَبَ الْعِلْمَ خَيْرَ مَكْسَبِ
فَلْيَتَزِمِ حُسْنَ السُّلُوكِ وَالْأَدَبِ
مَهْدَبِ الْأَخْلَاقِ زَاكِي السَّرِيرَةِ
فَلْيَتَزِمِ الْعِفَّةَ وَالْقَنَاعَةَ

Çocukların terbiyesi

Ebeveyine aşırı derecede iyilik et, ganimet bulursun; Özellikle bayramlarda veya belli zamanlarda.

Birgün babanın veya annenin sevinmesini istersen, bunun için en iyi çare ilim öğrenmektir.

Kim bütün insanlar tarafından sevilme isterse, güzel davransın ve edepli olsun.

İçi temiz olmak isteyenler, iyi ahlaklı ve temiz gidişatlı olmak isteyenler de böyle. (Onlarda edebe riayet etsinler)

Kim Dünya'da yücelmek isterse, iffetli ve kanaatkâr olsun. (214)

'Abbâs, Mısır'a vali olunca, Rifâ'a'yı al-Hartûm'a sürdü. O, orada çok zor şartlar içinde dört sene kaldı. İşte bu zor günlerinde kethûda Hasan Paşa'ya bir şikayetname yazıyor ve Mısır'a dönmesi için kendisine yardım etmesini istiyor ve şöyle diyor:

شكوى

ألا فادغ الذي تزجو وناد
فمن غرس الرجا في قلب حمر
ومن حسن الخلاق سله صنعا
بنو الآداب إخوان جميعا
وآداب الفتى ثعليه يوما
يجنك، وإن تكن في أتي ناد
أصاب جنى النجا غب الحصاد
جميلاً، فهو أوفى بالوداد
وأخذان بمختلف البلاد
إلى الأنجاد من بعد الوهاد

(214) Aynı eser, s. 86

Şkayet

“Bil ki, nerede olursan ol, ümit ettiğin kişiyi çağır; sana cevap verir.

Kim hür bir insanın kalbine ümit ağacı dikerse, hasattan sonra kurtuluş meyvelerini devşirir. (toplar)

Karakteri temiz olandan iyi bir iş yapmasını iste; o severek yerine getirir.

Edepli kişiler, ayrı ülkelerde de olsalar, hep kardeş ve dostturlar.

Delikanlının edebi, birgün onu enginlerden yükseklerle çıkarır” (215)

Rifâ'a Tahtâvî ve Hasan al-'Attâr'dan önce Arap düşüncesi, modern düşünceden soyutlanmıştı. Arap edebiyatı etkileyici unsurlara kapalıydı. Rifâ'a Mısır'dan ayrılmadan önce diğerlerinden farkı yoktu. Onun milliyetçiliği emekleme döneminin durgunluğu içindeydi, düşünce üretmiyordu. Fakat aile çevresinden ve vatan topraklarından uzaklaşınca, milliyetçiliği durgunluktan aktiflik merhalesine geçmiştir. (216)

İslâmî bilimler uzmanı Maurice Chemoul onun hakkında şöyle diyor: “Rifâ'a 19. yüzyıl Arap yazarlarının büyüklerinden biridir. Modern Doğu'da edebî ve ilmî kalkınma

(215) Aynı eser, s. 88

(216) Lukâ, Anvar, a.g.e, s. 19

denilince onun adı akla gelir. Üstün zekalı, araştırma zevkine sahip biri olarak, tarih, coğrafya, nahiv, hukuk, edebiyat, tıp ve birçok dalda incelemeler yaparak takdire şayan eserler bırakmıştır. Onun oynadığı rolün önemini anlayabilmek için, o çağdaki, Avrupa kültüründen kopuk, yarı uykudaki Arap âlemini hatırlamamız gerekir.

Onun çalışmaları sayesinde Ezher uyusukluktan kurtulmuş, avrupâî ilimler yayılmış. Doğu, kapılarını yeni fikirlere açmıştır. Yaklaşık ikibin kitabı kendisinin ve öğrencilerinin Arapça ve Türkçe'ye çevirmeleri onun gayretini ve fonksiyonunu takdir etmek için yeter. O, eski, zengin dili canlandırıp, dar çerçeveden çıkarmış, dile, yeni kelimeler ekliyerek onu genişletmiş ve Arap düşünce tarzında yenilik getirerek, İslâmın nurunu zamanına taşımıştır.” (217)

Paris'te, eski Mısır araştırmalarına bilimsel bir nitelik kazandıran, Mısır hiyeroglif yazısının çözülmesine önemli katkıda bulunan, tarihçi ve dilbilimci Jean-François Champollion (1790-1832)'un (218) ilmi çalışmalarına şahit olmuştur. Champollion'un 1927 yılında Louvre Müzesi'nde Eski Mısır koleksiyonu bölümü açtığında Paris'teydi. Orada kendisi bu eserler sayesinde Batılılar'ın sempatilerini kazandı ve bu eserlerin milli açıdan önemlerini kavradı. Bir anma töreninde Mehmet Ali'nin Fransız hükümetine ne denli lütufkâr davrandığını söylüyor ve şöyle diyordu: “Şimdi Mısır, Avrupa ülkelerinin medenileşme yoluna girmiştir. O, selefinin kendisine bırakmış olduğu çeşitli eserlerin en yakın mirasçısıdır. Bu eserleri kendisinden azar azar gaspedenler, akıl erbabı nazarında, başkasının mücevherini alıp kendisi takınanlara benzerler.”

Rifâ'a, Fransa'dan döner dönmez eski eserlerin korunması için Mehmet Ali'ye bir proje sundu. Bu proje 1835 senesinde al-Vakâ'i' al-Mışrıyya gazetesinde yayınlandı. Bu bildiriye göre, halkın, eline geçen bütün eski eserleri Diller Okulu müdürüne teslim etmesi gerekiyordu. Böylece ilk Mısır müzesi Kahire'de Diller Okulu'nun avlusunda kurulmuş oldu. (219)

(217) al-Tahtâvî, Fathî Rifâ'a, a.g.e, s. 18

(218) Daha geniş bilgi için *Ana Britannica*, V. cilt, s. 517 bak.

(219) Lukâ, Anvar, a.g.e, s. 20

Yukarıda edebi kişiliği hakkında bilgiler verdiğimiz Rifâ'a modern Arap edebiyatının önde gelen kurucularından biridir. Fransız diline ve Batı kültürüne iyice nüfuz etmiş ve bu yeni bilgisini her fırsatta telif ve çeviri kitapları ile halkına aktarmayı başaraabilmiştir. Kitaplarında kullandığı dil gittikçe tabii ve sade bir özellik kazanmış olmakla birlikte, klasik Arapça'dan tamamen kurtulamamıştır.

Şiirlerinde musikiye ağırlık vermiş ve basit ifadeler kullanarak modern Arap şiirinin ilk tohumlarını atmıştır. (220)

Tahtâvî, Türk edebiyatında Batılılaşmanın önderleri olan Şinasi (1826-1871), Ziya Paşa (1825-1880) ve Namık Kemal (1840-1888)'e benzemektedir. Onlar, nasıl çağdaş Türk edebiyatının temellerini atmışlarsa, o da çağdaş Arap edebiyatının temelini atmış, dil, edebiyat ve düşünce yaşamının gelişmesine büyük katkılarda bulunmuştur. Onlar nasıl Türk milliyetçi hareketini ve Jön Türkleri etkilemişlerse, o da kendisinden sonra gelenleri etkilemiş bir sosyal reformcudur. (221)

(220) Ceylan, Yasin, a.g.e, s. 10

(221) Hourani, Albert; *Arabic Thought in the Liberal Age*, London, 1970, s. 68

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

RİFĀ'A AL-ṬAḤṬĀVĪ'NİN TERCÜME ÇALIŞMALARI

Dil ve Kültür Arasındaki İlişki

Dünya tarihindeki kültürel değişimleri incelersek, bunun kaynağının kültür yayan bazı dillere dayandığını görürüz. Antropoloji uzmanları, bu dilleri ve tarihin akışı içindeki durumlarını incelemeye çalışmışlardır. ABD'li dilbilimci ve antropolog Edward Sapir (1884-1939) (222) *Language (Dil)* isimli kitabında , ilim tarihinde beş dilin ilim yaydığını, bu dillerin; Çince, Sanskritçe (Eski Hint-Âri dili), Arapça, Yunanca ve Latince olduklarını ve bu beş dil sayesinde kültürlerin birbirine karıştığını söylemektedir. Bunun için bir taraftan bu dilleri birbiriyle, diğer taraftan da bu dillerle İbranice, Fransızca ve İngilizce arasında karşılaştırma yapmıştır. İbranice'yi kültür yayan dillerden kabul etmemiş, İngilizce'yi kökleri eski medeniyetlere uzanmayan bir dil, Fransızca'yı ise yeniçağda Roma-Helen (Grek) kültürünü yayan bir dil olarak telâkki etmiştir. (223) O, medeniyetlerin birbirinden karşılıklı olarak etkilendiğini, etkilenmenin birincisinin dil, yani birbirinden bazı kelimeleri alıp kullanmak, ikincisinin ise kültür yönünden olduğunu söylemiştir.

Dünya tarihinde kültür etkileşimini gösteren yüzlerce delil vardır. Bunlardan biri Augustus Dönemi (İ.Ö 63-İ.S 19)'nden bir asır önce Roma Cumhuriyeti devrinde Grek dili ile Latince arasındaki, diğeri al-Me'mûn (786-833) devrinde Yunanca ile Arapça arasındaki, bir başkası da Yunanca ile Latince ve Rönesans devrinde İtalyanca, İspanyolca ile İngilizce gibi milli Avrupa dilleri arasındaki etkileşme ve yeni Avrupa kültürü ile Arap kültürü arasındaki etkileşmelerdir. (224)

Bu kısa bilgilerden sonra, Arap ülkelerinde yapılan ve hâlâ da yapılmakta olan tercüme hareketine değinmek istiyoruz.

(22) Geniş bilgi için, *Ana Britannica*, cilt 19, s. 87'ye bak.

(223) Hâkî, Ahmed, *Rifâ'a al-Ṭaḥṭâvî-Mutarcıman*, Nadvat al-Şayḥ Rifâ'a Râfi' al-Ṭaḥṭâvî, Kahire, 18-21 Aralık 1976, s. 3

(224) Aynı eser, s. 4

Arap-İslam kültür tarihini incelersek, Abbasi devrindeki 750-850 yılları arasındaki tercüme hareketiyle, 19. yüzyıldaki Mısır ve Şam'daki tercüme hareketi arasında bir benzerlik görürüz.

Rifā'a al-Tahtāvi'nin, yedinci Abbasi halifesi al-Ma'mūn (786-833) un ⁽²²⁵⁾ 830 yılında Bağdat'ta kurmuş olduğu **Bayt al-Hikma**'ye örnek olarak, Mısır'da çeviri yapacak enstitüler, mütercim yetiştiren okullar açtığını görüyoruz.

Kültür tarihçileri, İslamiyetin fetihler sonunda yayılmasıyla İslam devletinin farklı kültürleri bir arada topladıklarını, bu kültürlerin; Arapların, felsefe, mantık, tıp, geometri, yıldızbilimi ve müziğini aldığı Yunan kültürü, edebiyat ve tarihini aldığı İran kültürü, eczacılık, matematik, hikaye ve müziğini aldığı Hint kültürü, çiftçilik, sihir ve tılsımı aldığı Sümer ve Akad kültürü ve otopsi bilimini aldığı Mısır kültüründen oluştuğunu söylemektedirler.

9. ve 10. yüzyıllarda önemli atılımlar ve yenilikler yapıldı. Yunanca, Latince ve Süryanice'den Arapça'ya çevrilen yapıtlar bilimsel düşünce düzeyini yükseltti. Münazara meclisleri ve bilginlerin kentlerde belli sürelerle gerçekleştirdikleri gezici eğitim uygulamalarının etkisiyle oldukça geniş bir aydın kesim doğdu. Eğitim çalışmalarına önem verilerek Nizamiye Medreseleri örneğinde olduğu gibi medrese türü okullar yaygınlaştırıldı. Bağdat'ta uzmanlık kütüphaneleri ve gözlemevleri kuruldu. Cundişâpūr, al-Rahâ, Urfa, Nusaybin ve Harrân'da enstitüler kuruldu. Özellikle Cundişâpūr'da Yunan kültürü esasına göre bir enstitü kurulup, Aristo'nun eserleri tercüme edildi. ⁽²²⁶⁾

Bu hareket, Yuḥanna b. Baṭrîḳ (doğ. 915), Ḥannâ b. Mûsaviyya (ölm. 857), Sabit b. Ḳurra (836-901) ve birçok mütercimın isimlerini duyurdu.

Bu durum, eleştiri sanatını ortaya çıkarmış, sonraları da telif hareketini başlatmış ve ortaya çıkan özgün eserler sayesinde İslâm medeniyeti doğmuştur.

(225) Işıltañ, Fikret; "Me'mun", IA, VII, s. 693

(226) Hâki, Ahmed, a.g.e., s. 8

Bu medeniyet, al-Râzî (865-925) ve İbn Sînâ (980-1037) gibi Avrupa'da tanınmış tıp âlimlerini, al-Kindî ve al-Fârâbî gibi felsefecileri, miladi 10. yüzyılın sonlarında ihvân al-Şafâ cemiyetini, coğrafya sahasında al-Bîrûni (973-1043)'yi, astronomi sahasında 'Umar al-Hayyâm (ölm. 1123) gibi ünlüleri ortaya çıkarmıştır.

Avrupa kültür tarihçileri, bu medeniyetin doğup yükselmesinin sebeplerini, miladi 8. yüzyılda başlayıp dört asır boyunca yaygınlaşan tercüme hareketine bağlamaktadırlar. (227)

İşte Rifâ'a, bu gerçeği kavrayıp, Abbasi devletini kendisine örnek almış ve Modern çağda benzeri bir tercüme hareketine yönelmiştir. (228)

Geçen bölümlerde zikrettiğimiz gibi, Tahtâvî, 1826 yılında Fransa'ya gönderilen 44 kişilik öğrenci heyetine imam olarak seçilmiştir. Bu öğrencilerin hepsi ilmi araştırma için gönderiliyordu. Bunlardan dört tanesi idari bilimler ve hukuk tahsili, biri siyaset bilimi, diğer 39 kişi, kaptanlık, tabiat bilimleri, madencilik, topçuluk, matbaacılık., kimya, ziraat ve tıp tahsili için gönderiliyordu. Aralarında dil ve edebiyat tahsili için gönderilen hiçbir öğrenci yoktu.

Tahtâvî ise herhangi bir ilim tahsil etmek için değil, sadece burslu öğrencilerin namazlarını kıldırmak, onlara din ve ahlâk dersleri vermek için gönderiliyordu. Fakat, o bu görevleriyle sınırlı kalmayıp kendini çeviri yapabilecek ve kitap yazabilecek seviyeye ulaştırıp, Doğu ve Batı kültürü arasında sentez yaparak, yeni kültür hareketinin önderi durumuna gelmiştir.

Paris'te yaşadığı çevre, onu çeviriye yöneltmiştir.

Fransız emperyalistleri, yazarları, düşünürleri, kültürlerini Dünya'nın her tarafına yaymak istiyorlardı. Mısır kendileri için önemli bir istasyondur. Napolyon'un bundan bir nesil önce oraya yaptığı çıkartmayı unutmamışlardı. Bu savaşta Napolyon'la beraber birçok Fransız bilim adamı Mısır'a gitmiş, orada araştırmalar yapmış ve onu vafeden kitaplar yazmışlardı. Arapça öğrenmişlerdi, belki de çoğu hâlâ yaşamaktaydı.

(227) Aynı eser, s. 10

(228) al-Râfî'i, 'Abd al-Rahmân, a.g.e., s. 513

Fakat Tahtâvî'nin gittiği çevre bunlardan uzaktı. O çevrede, diğer dillerden Fransızca'ya çeviri yapan, diller arasında karşılaştırma yapan bir grup dilbilimci bulunuyordu. İşte, onun yetişmesinde bu çevrenin büyük etkisi olmuştur. (229)

Mısır hiyeroglif yazısını çözen, Yunanca, Latince, İbranice ve Arapça bilen tarihçi ve dilbilimci Champollion, al-Ḥarîrî'nin makâmât'ını açıklayan, bir Arapça dilbilgisi kitabı yazan, Farsça'yı ve fasih Arapça'yı çok iyi bilen, Fransız koleji hocalarından Sylvestre de Sacy, Doğu Dilleri Okulu hocalarından Caussin de Perceval, Mısır seferine katılıp, "Vaşf Mışır" isimli kitabın yazımına iştirak eden Jomard onun yetiştiği çevrenin en ünlü simalarıydı.

Mehmet Ali, burs heyetini Paris'e gönderince onları başboş ve gözetimsiz bırakmamış, bilakis vakitlerini boş geçirmemelerini ve planlı bir şekilde çalışmalarını temin etmek için, kaldıkları pansiyon müdüründen ve hocalarından onlar hakkında raporlar istemiştir. Bunun için öğrenciler planlı bir şekilde çalışmışlardır. Tahtâvî, onun talimatnameleri hakkında "Tahtîş al-İbrîz"de malumat vermektedir. (230)

Tahtâvî, herhangi bir üniversiteye, atölyeye veya büroya devam etmiyor, kendi kendisini yetiştiriyordu. Bu işte kendisine, bütün heyetin eğitmeni olan Jomard ve Chavalier gibi bazı özel öğretmenler yardım ediyorlardı. Ona bazı kitaplar veriyorlar, belirli bir zaman içinde onu okumasını istiyorlar, anlayamadığı noktalarda ona yardım ediyorlar ve kendisi hakkında Vali'ye raporlar veriyorlardı.

Bu hocalar Arap kültüründen etkilenmiş kişilerdi, bu durum Tahtâvî'ye karşı ilginin artmasına sebep oluyordu. (231)

Fransız edebiyatına, Arap edebiyatından bazı çeviriler yapılmıştı. En önemlileri 18. yüzyılda iki göçmenin çeviri yaptığı, "Binbir Gece Masalları"dır. Fransa'da ve

(229) Ḥâkî, Ahmed, a.g.e., s. 14

(230) al-Tahtâvî, Rifâ'a Râfî', Tahtîş al-İbrîz, s. 218-220

(231) Ḥâkî, a.g.e., s. 15

İngiltere’de edipler bu hikâyeleri taklit etmişlerdir. Doğu’dan yapılan bu çevirilerin etkisiyle Montesquie (1689-1755) 1721’de iki İranlı gezginin ağzından Fransa’nın, özellikle de Paris’in yaşam biçimini ve kurumlarını ustalıkla yeren **Lettres Persanes’i** (İran Mektupları) yayımladı. Daha sonraları Paris’te, Doğu Dilleri okulu açılmıştır. Bu okulda ünlü âlimler, Doğu dillerini, özellikle Arapça ve Farsça eserleri, Grek felsefesini, Yunanca’dan ve Sûryanice’den Arapça’ya yapılan çevirileri incelemişlerdir.

Ṭahtâvî Fransa’dayken Fransız edebiyatı altın çağını yaşıyordu. 19. yüzyıl, 18. yüzyılda başarılan Fransız Devrimi’nin ve Rousseau, Voltaire ve Montesquie’nun mirasını devralmıştı. Fransız kültürü bu çağda hürriyet, kardeşlik ve eşitlik duygularını doğurmuştu. Bütün bunların yanı sıra, genellikle ilk bilimsel iktisat okulu olarak kabul edilen, toprağı ve tarımı servetin tek kaynağı olarak kabul eden Fizyokratlar ve miras hakkının kaldırılmasını, kadınlara oy hakkının tanınmasını ve ortak mülkiyeti savunan Saint-Simonculuk ekolleri ortaya çıkmıştır.

Ṭahtâvî’nin bütün bunlardan nasıl etkilendiğini öğrenmek istersek, çevirdiği ve çevirisinde gözetmen olarak bulunduğu kitapları incelemek gerekir. O eserlerde, ilim, edebiyat, kanun, din ve sanatı bir arada bulunduran bir kültür sentezi buluruz. O, bu kültüre bakıp, geldiği medeniyetin aslını idrak etmiş, bu kültürle, Ezher’de kazanmış olduğu kültür arasında bir denge kurmuştur. ⁽²³²⁾

Ṭahtâvî’nin Dil Öğrenimi

O, Batı bilimlerini öğrenmenin yolunun dil öğreniminden geçtiğini anlamış ve Paris yolculuğuna başlar başlamaz Fransızca öğrenmeye başlamıştır. Marsilya’ya ulaştıktan birkaç gün sonra harfleri, kırk gün sonra da heceleri öğrenmiştir. Paris’e varınca tekrar baştan harf ve heceleri tekrar etmiştir. Bir ay sonra Lemond’un gramer kitabı-

(232) Aynı eser, s. 16

nı okumaya başlamış, öğretmenini Chavalier ile başka gramer kitapları okumuş, “efendinin evi” diye isimlendirdiği burs sorumlusu Jomard’ın yanında ve “öğretmenin evi” diye isimlendirdiği Chavalier’in evinde yaklaşık üç yıl gramer, yazılı anlatım, okuma, imla ve konuşma dersleri almıştır. (233)

O, Fransızca öğrenmede acele etmiştir. Fransızca öğrenirken Ezher öğrenim metodunun etkisinde kalmıştır. Dil Öğretim Metodeaları, yabancı dil öğretim metodlarını dört kısma ayırmışlardır. 1. Gramer ve Çeviri Metodu, 2. Direk Metod, 3. Duyup Konuşma Metodu, 4. Karışık Metod. (234) Ezher’in öğretim metodu, bunlardan birincisine uymaktaydı, yani Arapça öğreniminde gramer ağırlık teşkil ediyordu. Tahtâvî de Fransızca öğrenmeye başlarken gramere ağırlık vermiştir.

O, dil öğreniminde, Fârâbî’yi (870-950) ve Sylvestre de Sacy’yi kendisine örnek edinmiştir. De Sacy, Arapça’yı, Farsça’yı okuyabiliyor, yazabiliyor, anlıyor ve çeviri yapabiliyordu, fakat konuşma becerisi fazla gelişmemişti. Tahtâvî bu konuda şöyle diyor: “Yabancılar için, Arapça’yı Arap gibi konuşamıyan, onu iyi anlayamaz denilmektedir. Bunun aslı yoktur. Ben Paris’te Sylvestre de Sacy isminde bir doğu bilimci ile tanıştım. Kendisi birçok Doğu dillerini, özellikle Arapça’yı, Farsça’yı çok iyi bilen saygı değer bir Fransız âlimidir. Paris’te çevirileri yaygındır. Ta ki, al-Ḥarîrî’nin makamatlarını açıklamıştır. Başlangıç hariç sayılırsa, Arapça’yı öğretmenler vasıtasıyla öğrenmeyip, kendi gayretleriyle, anlama becerisini geliştirerek öğrenmiştir.” (235)

Tahtâvî, okuyup anlama seviyesine gelince, tarih, matematik, coğrafya, edebiyat, şiir divanları ve siyaset bilimiyle ilgili birçok kitabı bazen kendisi, bazen de hocası Chavalier ile beraber okumuştur. O, Montesquieu’nün, siyaset kuramı ve hukuk tarihinin en önemli yapıtlarından olan “Kanunların Ruhı” isimli kitabını, Jean-Jacques Rousseau’nun “Toplum Sözleşmesi” isimli kitaplarını okumuş ve çok hoşuna gitmiştir.

(233) al-Tahtâvî, Rifa’a Râfi’, Tahliş al-İbriz, s. 230

(234) al-Ḥülî, Muhammed ‘Ali, Asâlib Tadrîs al-Lugat al-‘Arabiyya, Riyad, 1982, s. 20-25

(235) al-Tahtâvî, Rifa’a Râfi’, Tahliş al-İbriz, s. 88

Onun okuduğu, uzmanlıktan uzak, genel kültürü içeren, ansiklopedik kitaplardı. Bu bilgiler de onun için gerekliydi. Çünkü çeviri yapacak bir kişinin her alanda bilgi sahibi olması ve bazı terimleri bilmesi gerekiyordu. o, Arap âlimlerinin ve düşünürlerinin bir çoğunun çeşitli sahalarda ilim sahibi olduğunu biliyordu. Örneğin al-Câhiz (77)-868) böyle biriydi. (236)

al-Câhiz, “al-Hayavân” isimli kitabında çeviriyle ilgili görüşlerini şöyle dile getiriyordu: “Tercüman, filozofun mânâ özelliklerini ve gerçek istediği şeyi asla tam olarak ifade edemez. Örneğin Aristo’nun fikirlerini İbn al-Batrîk, İbn Nâ’ima, İbn Duhaylî, Eflatun’un fikirlerini Hâlid böyle tercüme etmişlerdir. Tercümanın hem çevrilen, hem de çevirdiği dilin uzmanı olması, hem de çeviri yaptığı alanda bilgi sahibi olması gerekir.” (237)

Tahtâvî de, **Tahliş al-İbriz**’de çeviriyle ilgili görüşlerini şöyle dile getiriyordu: “Çeviri, en zor sanatlardan biridir. Özellikle ilmi kitaplar tercüme etmek için, tercüme edilecek ilim sahasındaki temel terimleri bilmek gerekir. Samimi bir şekilde incelersen, Avrupalılar tarafından çok iyi bilinen bazı ilimlerin, bizim için tamamen meçhul olduğunu görürsün...” (238)

Tahtâvî, tercümanlık mesleğine başlarken, çeviri hakkında bu düşüncelere sahipti.

Arapça dilbilgisini iyi bilmesi, Fransızca öğreniminde kendisine yardım etmiştir. Tercüme yaparak kelime haznesini genişletmiş, pek çok terim öğrenmiştir. Aslen Mısırlı olup Fransa’da yaşayan Ya’kûb Acûb, takıldığı yerlerde ona yardımcı olmuştur. Fakat çoğu kelime ve terimleri sözlük tarayarak kendisi öğrenmiştir.

O, Fransızca’yı konuşmak, kitap yazmak maksadıyla değil de, tercüme yapabilmek için öğrenmiştir. Dört temel dil becerisi olan duyduğunu anlama, konuşma,

(236) al-Naccâr, a.g.e, s. 76-77

(237) Hâkî, Ahmed, a.g.e, s. 17-18

(238) Tahtâvî, **Tahliş al-İbriz**, s. 21

konuşma, okuma ve yazma ⁽²³⁹⁾ becerilerinden en fazla okumaya ağırlık vermiştir. Bundan dolayı da bir sene içinde tercüme yapabilecek seviyeye ulaşmıştır. 1827 yılının Ağustos ayında, bir grup Fransız bilim adamı önünde çeviriden imtihan olmuş, başarmış ve 1828 yılının 15 Mart günü ikinci defa komisyon önünde imtihan olup yine kazanmıştır. Mısır'a dönmeden önce, hocası Jomard imtihan komisyonunu tekrar toplamıştır. Tahtâvî, bu son imtihanda komisyona iki dosya sunmuştur. Birinci dosyada Fransa'da kaldığı süre içinde çevirdiği oniki kitap, ikinci dosyada ise, Fransa'da gördüklerini anlatan **Tahlîş al-İbrîz** isimli kitabı vardı. Komisyon bu kitapları inceledi, komisyon üyeleri, onun çevirdiği bazı zor cümleler hakkında sorular sordular, hepsini başarılı bir şekilde cevaplamış ve imtihanı başarmıştır. Jomard kendisini ödüllendirmiş ve Vali'ye onun hakkında takdir dolu bir rapor göndermiştir. Tahtâvî'nin çevirdiği bu oniki kitabın isimleri şunlardır:

- 1- **Nabza fî Târih İskandar al-Akbar**
- 2- **Kitâb Uşûl al-Ma'âdin**
- 3- **Rûznâma** (Jomard yazmıştır)
- 4- **Kitâb Dâ'irat al-'Ulûm fî Ahlâk al-Umam va 'Avâ'idihim**
- 5- **Mukaddima Coğrafiyya Tabî'iyya Muşahhahat**
- 6- **Malte Brun'un Géographie Üniverselle'den bir cüz.**
- 7- **Geometriye ait üç makale**
- 8- **Nabza fî 'İlm Hay'at al-Dunyâ**
- 9- **Kıt'a min 'Amaliyyat Ru'asâ' Zubbât al- 'Askariyya**
- 10- **Uşûl al-Hukûk al-Tabî'iyya allati Ta'tabiru hâ al-İfranc**
- 11- **Nabza fî al-Mişûlûciyya**
- 12- **Nabza fî 'İlm Siyâsât al-Sıhha** ⁽²⁴⁰⁾

O, diğer taraftan konuşma becerisini geliştirmek için, De Sacy, Caussin de Perceval ve Halk Kütüphanesi müdürü Joseph Renau ile sık sık görüşüyordu. Bu kişiler

(239) al-Kâsimî, 'Ali Muhammed, **İtticâhât Hadîsa fî Ta'lîm al-'Arabiyya li'l-Nâtuqîyin bi'l-Lugât al-Uhrâ**, Riyad, 1979, s. 92-93

(240) Tahtâvî, **Tahlîş al-İbrîz**, s. 237-240

kendisine, dinleyip anlama ve konuşma becerisini kazanmada yardımcı olmuşlardır. (241) Buna rağmen hayatı boyunca, konuşmada, telaffuz zorluklarını yenememiştir. Öğrencisi Şâlih Macdî, bu konuda şöyle demektedir: “Vaktinin çoğunu Fransızca öğrenmekle geçiriyordu, fakat telaffuzu iyi değildi. Telaffuz ve konuşma zorluklarını yenmek için devamlı Fransızca’dan Arapça’ya çeviriler yapıyor ve orijinal bir şekilde mana verebiliyordu.” (242)

Ṭahtâvî’nin Çeviri Üslûbu

O, henüz mütercimlik mesleğinin başında, Fransızca’nın büyük ve geniş bir dil olduğunu, eş anlamlı kelimelerin çokluğunu, ibarelerinin sağlam olduğunu, söz sanatlarının yokluğunu, hatta söz sanatlarının kullanımını Fransızların üslûp zayıflığı saydığını anlamıştır. (243)

Fransızca’nın özellikleri, Arapça’nın özelliklerinden çok farklıydı. Bu çağlarda Arapça’dan Fransızca’ya çeviriler yapan doğu bilimciler, Arapça söz sanatlarından etkilenmişler, söz sanatlarının ibare zayıflığı değil, bilakis ibare zenginliği olduğunu anlamışlar ve çevirilerinde söz sanatları kullanmışlardır. Örneğin, al-Ḥarîrî’nin makamatlarını açıklayan Sylvestre de Sacy, Fransız üslûbundan uzaklaşıp, Arap edebiyatının ustalarının kullanmış olduğu üslûbu kullanmıştır.

Onun için, Ṭahtâvî’nin belagatlı üslûptan tamamen kurtulması mümkün değildi. O, teliflerinde ve tercüme yaptığı kitapların önsözünde bu üslûbu kullanmıştır. Fakat çevirilerinde ise, Fransız üslûbunun etkisinde kalarak, tamamen sade bir dil kullanmıştır.

Ṭahtâvî’nin yazıları, ileriki yıllarda, gösterişten basitlik ve sadeliğe dönüşmüştür. İşte bu, yeni çağda Arap dilinin gelişme işaretlerinden biriydi. O, diğer kültürel sahalarda olduğu gibi, bu gelişmenin de önderiydi. Onunla beraber tercümanlardan küçük bir grup, eski üslûbu bırakıp, yeni üslûpla yazı yazmaya başlamışlardır. (244)

(241) Hâkî, Ahmed, a.g.e, s. 22

(242) Macdî, Şâlih, a.g.e, s. 31

(243) Ṭahtâvî, Tahliş al-Ibrîz, s. 84

(244) Hâkî, Ahmed, a.g.e, s. 24-25

O, Fénelon'un, **Les Aventures de Télémaque** (Telemakhos'un başından geçenler) isimli kitabının çevirisine şöyle başlıyordu:

”كانت كالبسة بعد سفر عولوس لاستطيع الصبر على فراقه، بل تكابدُ أهوالَ العشق واشواقه. وكانت عليه مُنْحَسِرَةً مُتَأَسِّفَةً، حتى كَرِهَتْ البَقَاءَ والخليد بعد فراقه. وَتَمَنَّتْ الموتَ لَوْ صَحَّ لها. اذ اليه صارت مُتَشَوِّقَةً، وبعد أن كانت جبالها وكهوفها مملوءة بأصوات الألحان وَيَرْجِعُ الصَّدا إليها نغمات العيد ان صار لا يسمع فيها النغم وتبدل السرور عندها بانغم والقينات الحسان، الخادمت لجنابها السامي بالحسن والاحسان العذارى الهاروتية والخور العين الماروتية، لَزِمَتْ السُّكُوتَ وَصَمَّمَتْ على الصُّمُوتِ. وانما صارت تتأشا وحدها في غالب الاحيان في الرياض الزاهرة والتياض الزاهية الباهرة. التي هي دائما كناية عن زهور ربيع مقيم. وزمن معتدل مستديم لا ينفك محفوفاً بهذه الجزيرة حبا في النسيم....“ (245)

“Calypso, Ulysse gittikten sonra onun ayrılığına dayanamıyor, doğrusu aşk ve özlem korkularına göğüs geriyordu. Onun için yanıp tutuşuyordu. Onun ayrılığından sonra yaşamak istemiyordu. Eğer faydası olacaksa, ona özleminden dolayı ölmeyi temenni etmişti. Özellikle dağlar taşlar onun iniltisiyle dolup taştıktan ve mırıltıların bile duyulmadığı anda, yankıların ona bayram havası gibi gelmesinden ve onun sevinci güzel şarkıların, hizmetçilerin, büyüleyici güzel gözlü bakirelerin

(245) Fénelon, François de Salignac de la Mothe, *Aventures de Telemaque*, çev: Rif'a al-Tahtâvi, *Mavâkı' al-Aflâk fî Vakâ'i' Talimâk*, Beyrut, ts, s. 29

nağmelerine dönuştükten sonra sessizliğe yöneldi ve suskunlukta karar kıldı.”

Şu parça, onun edebi çevirisine örnektir. Burada, onun söz sanatlarından tamamen kurtulamadığını görüyoruz. O, her ne kadar Fransız üslûbunun etkisinde kalmışsa da, üslûbu Ezher üslûbudur.

Tercümede kullandığı üslûp, belagat üslûbundan farklıdır. Onun kullandığı üçüncü bir üslûp vardır. Bu üslûp çevirilerinde kullandığı ve gösterişe kaçmadan ve sade bir şekilde yazdığı fonksiyonel üslûptur. Bu üslûpla, cümle cümle, satır satır çeviri yapmaktaydı. İlmî ve hukukla ilgili çevirilerini bu üslûpla yapmıştır. Örneğin XVIII. Lui zamanındaki Fransız anayasasını bu üslûpla çevirmişti. Bu kanun çevirisinden birkaç madde verelim.

- المادة الأولى : سائر الفرنساوية مستوون قدام الشريعة
المادة الثانية : يعطون من أموالهم بغير امتياز شيئاً معنا لبيت المال، كل انسان على حسب ثروته
المادة الثالثة : كل واحد منهم متأهل لأخذ أى منصب كان وأى رتبة كانت.

“Birinci Madde: Kanun karşısında bütün Fransızlar eşittirler.

İkinci Madde: Ayrım yapılmaksızın, herkes mal varlığına göre vergi vermekle mükelleftir.

Üçüncü Madde: Vatandaşlardan herbiri, herhangi bir görev ve herhangi bir rütbe almaya layıktır.” (246)

Bu tür tercümeyi, kendisinin bizzat çevirdiği veyahut çevirisini kontrol ettiği birçok ilmi ve uygulamalı kitaplarda görmek mümkündür. O halde o, genellikle iki üslûp kullanmıştır. Birincisi söz sanatlarıyla dolu secili üslûp; bu üslûp telif eserlerinde

(246) Tahtâvî, *Tahlîs al-İbrîz*, s. 102

başarılı olmuş, fakat çevirilerinde sırtıtmıştır. İkinci üslûp ise, manaya ağırlık veren, sade üslûptur. Bu üslûbu genellikle çevirilerinde kullanmıştır. (247)

Tahtâvî ve öğrencileri 'Abdullah Bey, 'Abdullah Ahmed Efendi, Ahmed Hilmî Efendi o zamanki Fransız medeni kanununu çevirmişlerdir. İki büyük ciltten oluşan bu kitap 2281 maddeyi kapsıyordu. Usul kanunlarını 'Abd Allah Abû al-Su'ûd Efendi ile Hasan Fehmî Efendi, ceza kanunlarını, Muhammed Kadri Paşa, suç soruşturma kanunlarını Şâlih Macdî Bey çevirmişlerdir. Bu kanunlar yeni Mısır anayasasının temelini teşkil etmiştir. Onun için Tahtâvî'nin Mısır adaletine de büyük hizmetleri olmuştur. (248)

Tahtâvî, Fransızca ile Arapça grameri arasındaki farklılıkları çok iyi kavramış, her iki dilin inceliklerine inmiş, kelimelerin delâlet ettiği anlamları çok iyi kavramış ve mümkün olduğu kadar manalarına uygun çeviri yapmıştır. O, **Tahliş al-İbriz**'de şöyle diyor: "Her dilin kendine özgü terimleri vardır. Fransızca'da sözcükler son derece az sarfediliyor. Eğer bir fiili türetmek istersek, bunu ancak yardımcı bir fiille yapabiliriz. Örneğin Arapça'da أَكَلَ (yedi) yerine Fransızca'da (il a mangé) diyoruz. Yani Arapça'da bir fiille mana değiştirebildiğimiz halde, Fransızca'da iki fiille ancak mana değiştirebiliyoruz. Bu fiillerden biri esas fiil "Manger" (yemek), ikinci fiil ise "Avoir" yardımcı fiilidir. Örneğin خَرَجْتُ (çıktım) demek istesek Fransızca'da (Jusuis sorti) diye iki fiille sarfetmek mümkün oluyor. Bu fiiller "Sortir" (çıkma) fiili ile yardımcı "Etre" fiilidir. O halde Fransızca'da iki yardımcı fiil "Etre" ve "Avoir" sayesinde fiiller çekilmektedir. Bu sebeple Fransızca morfolojik yönden, Arapça'ya göre daha kısıtlıdır. (249)

O, çeviri yaparken çeşitli zorluklarla karşılaştı. Bazı kelime ve terimlerin karşılığını Arapça'da tam bulamıyordu. Çünkü çeşitli alanlarda çeviri yapıyordu. Bu alandaki terimlere yabancıydı. İkincisi, kendisinden önce bu alanlarda Arapça'ya çeviri

(247) Hâki, Ahmed, a.g.e, s. 26

(248) al-Râfi'i, 'Abd al-Rahman, a.g.e, s. 524

(249) Tahtâvî, Tahliş al-İbriz, s. 86

yapılmamış. Arap diline bu terimler girmemişti, doğrusu bu terimleri Arap diline ilk o katacaktı. Bu kelime ve terimler halk tarafından ya beğenilip kullanılacak, ya da terkedilecekti. Bu durumda Tahtâvî'ye, Fransızca kelimelerin manalarını zihinde sınırlamak ve onunla uyuşan Arapça kelimeleri araştırmak ve seçmek kalıyordu. Bu görevi yerine getirmek için devamlı sözlük karıştırıyor, Fransızca kelimeye uygun Arapça bir kelime arıyor, bazen buluyor, bazen ise, Mısır'daki lehçe dilden veya Türkçe kelimelerden yararlanıyordu. Bütün bunlar mümkün olmazsa, Fransızca kelimeyi alıp, Arap mantığına göre bazı değişiklikler yaparak kullanıyordu. Bazen de eski Arapça sözlüklere müracaat ediyordu. Bu sebeple eski kelimeleri canlandıran Arapça kitapların ilkinin o ve onun öğrencileri yazmışlardır. (250)

Seçmen manasına “alactûr” (electeur), büro manasına “bûrû” (bureau), gazete manasına “al-curnâlât” ve “al-kâzitat” (Journal), duvar saati manasına “bandûl” (pendule), geniş cadde manasına “bulvâr” (boulevard), nahiv manasına “âgramir” (grammair), yemekhane manasına “al-rasturâtûr” (restaurant), tiyatro manasına “al-tiyâtir” (theatre), tiyatro temsili manasına “spektakl” (spectacle), sirk manasına “kirnakuni” (cirque), bale manasına “bâl” (bale), enstitü manasına “al-anstitût” (institut), karnaval manasına “al-karnavâl” (carnaval), fabrika manasına “fabrikât” (fabrica) vb. birçok Fransızca kelimeyi Arapça'ya göre sarfedip kullanmıştır.

“Kahveci”, “hânât”, “arabacı”, “al-kathudâ” “al-mâristan”, “al-kışla”, “al-uda”, “bostancı”, “eczacı”, “nöbetçi”, “muhasibeci” gibi Türkçe kelimeleri, manaları zihinlere oturtmak için çevirilerinde kullanmıştır.

Daha sonraları bu kelimelerin bazılarını Araplar benimsemiş ve hâlâ kullanmaktadırlar. O, diğer taraftan eski zengin dili dar kullanım çerçevesinden çıkarıp

(250) Hâkî, Ahmed, a.g.e, s. 29

çıkartıp canlandırmış ve dile yeni kelimeler ekleyip, Arap düşüncesinin ufkunu genişletmiştir. (251)

O, Mısır'da uygulamalı çeviri hareketinin önderidir.

Uygulamalı Çeviri Hareketi ve Öğrencileri

Ṭaḥṭāṭī, kendisini çeviri yapabilecek seviyeye ulaştırdıktan sonra, Batı'daki bilimleri ülkesine aktardı. Öğrencilere çeviri sanatını öğretti. Onların çevirilerini kontrol etti.

Diller Okulu: Ṭaḥṭāṭī'nin önerisiyle 1835 yılında açılmıştır. İlk kuruluşunda okuldaki öğrenci sayısı 80 kişiydi. Ṭaḥṭāṭī, onların büyük çoğunluğunu bölge okullarından seçti. Sonraları bu sayı 150'ye ulaştı. Okulda eğitim beş, bazen de altı seneye uzuyordu. 1839 yılında okul beş bölüme ayrıldı. İlk grup öğrenciler mezun olunca, tarih ve edebiyatla ilgili kitaplar tercüme etmeye başladılar. Onların çevirilerini hocaları Ṭaḥṭāṭī kontrol ediyor, sonra bastırıp, neşrediyordu. Bu kitapları Mısır'daki öğretmenler ve öğrenciler okumaya başladılar.

Ṭaḥṭāṭī'nin okul idaresi ve öğretmenlik görevinin yanı sıra en önemli vazifesi, tercüme yapılması gereken kitapları seçip, okuldaki yetişmiş öğrencilere ve okuldan mezun olup, tercüme bürolarına girmiş tercümanlara bu kitapları dağıtmaktı. Tercüme esnasında onları kontrol ediyor, tercüme tamamlanınca tekrar gözden geçiriyor, düzeltmelerden sonra bastırıp, neşrediyordu. O, her yıl bürolara alınacak tercümanları seçen komisyonun da başkanıydı.

1839 yılında okuldan mezun olan öğrencilerin başarılıları, aynı okula Arapça ve Fransızca hocası olarak tayin oldular. 1841 yılında tercüme bürosu açılınca, bu okulun mezunlarının tamamı oraya girdiler. Bunlardan her biri bir kitap tercüme etmedikçe terfi ettirilmedi. (252)

Ṭaḥṭāṭī'nin Öğrencileri:

Ondan bahsettiğimizde, onun öğrencilerinden de bahsetmek gerekir. Çünkü onların

(251) al-Fāḥūrī, Ḥannā, a.g.e, s. 77

(252) Favzi, Huṣayn, a.g.e, s. 33-34

Arap toplumsal kalkınmasında kalıcı etkisi olmuştur.

Dr. al-Baklî Muhammed 'Alî, Tahtâvî'nin Tıp Mektebi'nden öğrencisidir. Sonra Fransa'ya burslu öğrenci olarak gitmiştir. Mehmet Ali ve İsmâ'il devrinin en tanınmış tıp uzmanlarındanıdır.

Dil Okulu'ndan öğrencileri: Onun öğrencileri bu okulda çoğalmıştır. Oradan, seçkin edip ve âlimler mezun olmuştur. Bunlardan birçoğu hükümet dairelerinde çalışmış, edebiyatla ve çevirmenlikle uğraşmışlar ve birçok Fransızca kitabı Arapça'ya çevirmişlerdir. Şâlih Macdî, bu ünlü kişileri üç grupta zikretmiştir. Birinci grupta; İsmâ'il devrinde neşredilen ilk hür siyasi gazete olan Vâdî al-Nîl'in yazarı, Tercüme Bürosu'nun Müdürü, Dâr al-'Ulûm'da genel tarih öğretmeni ve Ravzat al-Madâris dergisinin araştırmacı 'Abdullah Abû al-Su'ûd, **İthâf al-Mulûk al-Albâ bi Takaddum al-Cam 'iyyat fî Bilâd Avrûbâ ve İthâf Mulûk al-Zamân bi Târih al-İmbarâtûr Şarlkân** kitaplarının yazarı Halîfa Mahmûd, Batı dilleri uzmanı Muhammed Muştafâ, **Gâya al-Arb fî Hulâsa Târih al-'Arab** isimli kitabın çevirmeni olan 'Abd al-Râzîk, ünlü İçişleri Bakanlığı memurlarından 'Abd al-Calîl Muştafâ, Harp Okulu Müdürü Şahâta 'İsâ, şair ve edip İbrâhîm Marzûk, Fransız harp sanatları uzmanı Hind Hanafî, Güney Demir Yolları Bakanı Hasan Fahmî, Ticaret Mahkemesi Vekili, askeri kanunları ve Büyük Butrus'un tarihini çevirmiş olan Ahmed 'Ubeyd, Bahriye Divanı mütercimi olup, askeri alanda birçok kitap çeviren Ramazân 'Abd al-Kâdir, Muhammed al-Hulvânî, 'Abd al-Rahman Ahmed, Hasan al-Cubaylî, Sa'ad Macdî, al-Kûsî Muhammed, Horoz Husayn, al-Sayyid al-Duvaynî 'Usmân, Hasan al-Şazlî, Ahmed 'Ayyâd, 'Atıyya Rîzvân, Muştafâ Rîzvân, Muhammed Zahrân gibi ünlü isimler bulunmaktaydı.

1836 yılında Diller Okulu'na öğrenci olarak giren ikinci grupta; ünlü tercümanlardan al-Sayyid 'Abd Allah, Muştafâ al-Sirâc, yazar Şâlih Macdî, Muhammed Rûşdî, Muhammed al-Tayyib, Muhammed al-Buḥayra, Muhammed Suleymân, Hürşid Fahmî, 'Alî Salâma, Husayn Hâkî, 'Abd al-Salâm, 'Alî Şukrî, Kâsım Muhammed, Laz Muhammed, Şafût Muştafâ, Ahmed Şafâ al-Dîn, 'Usmân Favzî, al-Sayyid 'Umâra, Mansûr 'Azmi, Baḥr Ahmed, Kâsım As'ad, İsmâ'il Surâ, Hasan 'İsavi, Muştafâ Abû Zayd ve Murâd Muhtâr gibi ünlü isimler vardı.

Üçüncü grupta ise; hukukçu ve büyük âlim, **Mursid al-Hayrân ilâ Ma'rifa Ahvâl al-İnsan, al-Ahkâm al-Şar'iyya fî al-Ahvâl al-Şahsiyya** ve **Kanûn al-'Adl va al-İnşâf fi al-Kazâ' 'alâ Müşkilât al-Avkâf** isimli kaynak kitapların yazarı Muhammed Kadri, büyük edip ve şair, Lafontaine'den **al-'Abûn al-Yuvâkız** ve **Bûl ve Farcinî** isimli romanları arapçalaştıran Muhammed 'Osman Calâl, Muhammed Şimî, 'Abd al-Samî, 'Abd al-Rahîm, Ahmed Hayr Allah, Ahmed Maḥmûd, Baḥr 'Abd Allah, 'Abd Allah Maḥfûz, Hasan Yûsuf, 'Umar Sabrî, 'Ali Reşâd, Ahmed Hilmî, Muhammed Kadri gibi ünlü kişilerin isimlerini zikretmektedir.

Muhammed Kadri Paşa, **Ma'lûmât Coğrafiyya** isimli kitabında, Diller Okulu öğrencilerinin çeşitli sahalarda ikibin kitabı Arapça'ya çevirdiklerini, bu öğrencilerin hepsinin Mehmet Ali ve İsmâ'il zamanında çeviride uzmanlaştıklarını, bu okulun 'Abbâs Paşa zamanında kapatılmasıyla çeviri hareketinin gerilediğini, çeviri yapacak elemanların azaldığını söylemektedir. (253)

Ṭahtâvî ve öğrencilerinin arkalarında bıraktıkları telif ve tercüme eserleri gözden geçirdiğimizde, bunların, uyanış ve kalkınma hareketinin temellerini teşkil ettiğini anlarız.

(253) al-Râ fi'i, 'Abd al-Rahman, a.g.e, s. 536-540

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

RİFĀ'A AL-TAHTĀVĪ'DE SOSYOLOJİK DÜŞÜNCE

Ṭahtāvī'nin yazdıkları arasında iki kitap ilgimizi çekmektedir. Biri “**Tahlīs al-İbriz ilā Talhīs Bāriz**” ve öteki “**Manāhic al-Albāb al-Mıṣrıyya fī Mabāhic al-Ādāb al-‘Aşrıyya**”dır. Bu iki kitapta ortaya konulduğu gibi Ṭahtāvī'nin düşünceleri, Avrupa tarihinde 18. yüzyıl “Aydınlanma” döneminin Fransız düşünürlerinin görüşlerinden açıkça etkilenmiştir. Bu düşünürlerin bazı düşünceleri, İslâm maarif ve tarihinde tanınan ve bilinen düşüncelerdi. Örneğin bu düşünürler, “bireyin, toplumsal hayat ışığında kendi yeteneğini geliştireceğini, iyi toplumun adalet üzerine kurulabileceğini, yönetimin amacının, halkın huzurunu sağlamak olması gerektiğini” söylüyorlardı. Fakat onun düşüncesinin başka bir bölümü, örneğin; halkın yönetim işine ortak olması ve bu amaçla yetiştirilmeleri gerektiği, ya da anayasaların durum ve koşulların gereğince değişmesi gerektiği ve bir zaman ve yerde iyi olan yasaların başka zaman ve yerde kötü olabileceği inancı, yüzyıllardır fıkıhçıların düşünsel donukluk içinde buldukları Mısır'ın İslam toplumu için yenilik taşımaktaydı. Ṭahtāvī, özellikle, millet, vatan ve vatancılık konusundaki görüşlerini Montesquieu'den almıştır. O, Paris'te bulunduğu dönemde, doğu bilimcilerin, özellikle Sylvestre de Sacy'nin kitaplarını okudu ve onlar aracılığıyla Mısır uygarlığı hakkında bilgi edindi. Eski Mısır'ın parlak uygarlığı konusunda bilgilenmesi, onun vatan sevgisini artırdı. (254)

Ṭahtāvī, toplum, yönetim ve vatan konusundaki düşüncelerini ne bütünüyle Mısır'ın ve İslâm'ın eski gelenek ve öğretilerinden, ne de tamamen Fransız kültüründün almıştır. Kuşkusuz onun sözlerinin dış yüzü İslâmi bir renk ve nitelik taşımaktadır. Dile getirdiği her konuda Kur'ân'dan bir ayeti ya da Peygamber'den bir hadisi veya sahabeden, tabiundan bir sözü kanıt olarak getiriyor ve böylece yenilikçi düşüncelerin

(254) İnalet, Hamit, **Arap Siyasi Düşüncesinin Seyri**, çev: Hicabi Kırılancı, İstanbul, 1991, s. 43

din karşıtı görünmemesini gözetiyordu. **Tahlīs al-İbrīz**'in ön sözünde şöyle yazmaktadır: “Benim yüce Allah’a duam, bu kitabın bütün Müslümanları gafletten kurtarmasıdır” (225) Bunun ardından Batı bilim ve sanatını elde etme yolunda çabalamanın Müslümanlar için zararlı ve utanç verici olarak gören ve Mehmet Ali'nin ıslahatçı siyasetini yeren dindarlara saldırarak şöyle der: “Mehmet Ali, gücü yettiğinde, Avrupalı bilginleri Mısır’a çağırarak ve Mısırlı öğrencileri Avrupa’ya göndererek ülkenin bayındırlığını sağlamaya çabalamaktadır. Çünkü Avrupalı bilginler, çağımızın öndegelen bilginleridir. Batlamyus, inciye denizden, ıtırı miskten, altını taştan, hikmeti de onu öğretenen elde etmek gerektiğini söylemiştir. İslâm Peygamberi de ilim Çin’de de olsa arayınız demiştir” (256)

Tahtâvî, Batı'nın, özellikle de Fransa'nın taklit edilmesinin zorunluluğunu açıklarken Fransız yaşayışında kendince iyi ve güzel görünen yönleri ayrıntılı olarak saymakta, onların temizliklerinden, doğru sözlü oluşlarından, dürüstlüklerinden ve yönetimdeki akıllıca yöntemlerinden söz etmektedir. Hatta Fransızlar'ın aşırıya kaçmakta kötü bir ün kazandıkları içki içişleri konusunda da bunun böyle olmadığını ve Fransızlar'ın bu adette ölçüyü gözettiklerini, bunun kanıtının da Fransızca'da içkiyle ilgili kelimelerin Arapça'dakinden daha az olduğunu söylemektedir. (257) Fransız anayasasının ikinci maddesini açıklarken, yorum getiriyor ve Fransa'daki fert vergisini övüyor, bu verginin bazı İslam bilginlerine göre, İslamiyette de mubah olduğunu ve aslında böyle bir verginin Müslüman devletlerde harp gelirlerinin yerine geçebileceğini söylemektedir. (258) Başka bir yerde, Fransız anayasasındaki askerlikle ilgili maddeye değinip, babası ölen yetimlerden, evin tek çocuğu veya evin en büyük çocuğu durumunda olanların askerlikten muaf edilmesi gibi, devletin getirdiği kolaylıklardan bahsediyor. (259) Fransızların toplumsal davranışlarından bahsederken,

(255) Tahtâvî, **Tahlīs al-İbrīz**, s. 9

(256) Aynı eser, s. 17

(257) İneyet, Hamit, a.g.e, s. 45

(258) Tahtâvî, **Tahlīs al-İbrīz**, s. 114

(259) Aynı eser, s. 117

onların dilenciye yüz vermediklerini ve ferdi tembellikten menettiklerini ⁽²⁶⁰⁾, Fransız devlet idaresinden bahsederken de, Fransız kralının mutlak tasarruf sahibi olmayıp, hiç kimsenin zulüm görmediğini ⁽²⁶¹⁾ dile getirmiştir.

O, ülkenin geri kalmışlığının sebebi olarak adaletsizliği ve cahilliği göstermiş, Fransızların, ilim, kanun nizamı, temizlik ve doğruluk sayesinde ilerlediklerini, bu sıfatların esasen İslâm'ın öğretileri olduğunu, fakat Müslümanların bu öğretileri uygulamadıklarını zikrediyor. ⁽²⁶²⁾

Ṭaḥṭâvî, vatandaşlarını yeni bilimleri öğrenmeye çağıran ilk çağdaş Mısır yazarlarından. Onun bu konuda getirdiği kanıtlar ilkel ve basit görünmekteyse de bunları, onun zamanında Arap Müslümanların toplumsal ilerleyişin koşul ve önceliklerinden ne denli habersiz olduklarının göstergesi saymak gerekir. Örneğin o, **Taḥlîs al-İbrîz** adlı kitabının bir yerinde bilgin (âlim) kelimesini o dönemde Avrupalılar arasında yaygın olan anlamıyla açıklamakta, böylece onun İslam kültüründe çağrıştırdığı anlamı, özellikle de daha çok din bilginleri ve fıkıhçılar için kullanılan bu kelimenin çoğulu (ulemâ) ile olan farkını ortaya koymaktadır: “Fransız âlimlerin aynı zamanda keşiş oldukları sanılmamalıdır. Çünkü, bazı keşişler bilgin de olsalar, esasen onlar din âlimidirler. Fransa’da akli ilimleri bilen kimseleri âlim olarak bilirler ve Hristiyan şeriatının önemli noktalarını bilen çok az âlim bulunmaktadır. Buradan Hristiyanların ilimde bizden niçin daha önde oldukları anlaşılmaktadır. Bunun kanıtı, Avrupalılar akli ilimlere yöneldikleri halde, Ezher Üniversitesi ya da Şam’daki Emevi Üniversitesinin veya Tunus’taki Zeytune Üniversitesi’nin bütünüyle nakli ilimlerle uğraşmalarıdır.” ⁽²⁶³⁾

‘Attâr’dan yıllar sonra Ṭaḥṭâvî, **Manâhic al-Albâb** kitabında din âlimlerine aynı zamanda beşeri bilimleri, felsefeyi öğrenmeleri için teşvik etmiştir. ⁽²⁶⁴⁾ O, Ezher’in ıslahı ve ders programlarına çağdaş bilimlerin dahil edilmesi çağrısında bulunmuştur. ⁽²⁶⁵⁾

(260) Aynı eser, s. 177

(261) Favzi, Ḥusayn, a.g.e, s. 52

(262) Aynı eser, s. 54

(263) İnayet, Hamit, a.g.e, s. 45

(264) Favzi, Ḥusayn, a.g.e, s. 64

(265) Ṭaḥṭâvî, **Manâhic al-Albâb al-Mısrıyya fî Mabâhic al-Âdâb al-‘Aşrıyya**, Mısır, 1912, s. 372-376

Tahtâvî, vatandaşlarının dikkatini önemli toplumsal hareketlere çekmiştir. Örneğin, hurafelerin şehirlerden çok köylerde yaygın olduğunu, bunun sebebinin köyde cehaletin daha yaygın olduğunu ve bu hurafelerin ilmin yayılmasına engel olduğunu söylemektedir. (266)

O, **Manâhic al-Albâb**'da insan uygarlığının öyküsünü anlatmış, kişi hukuku ve devletin gücü gibi temel konulardan söz etmiştir. Toplum oluşturmanın iki amacının olduğunu söylemiştir: Birincisi Allah'ın buyruğunu yerine getirmek, ikincisi insan mutluluğunun gereçlerini hazırlamak.

O, Avrupalılar'ın maddi güç elde etme yolundaki çaba ve çalışmalarını görüp, Müslümanlar'ın azla yetinmeleri, hareketsizlikleri ve teslimiyetçilikleri ile bunu karşılaştırarak hayıflanmakta ve Mehmet Ali'nin yaptıklarını, Müslümanlar'ın olumsuz doğalarını yenme yolunda ortaya konulan en iyi yöntem olarak kabul etmektedir. Ulusal serveti artırmak için iktisadi ve parasal çalışmalara yönelme zorunluluğunu **Manâhic al-Albâb**'da onaylamaktadır. (267)

O, rekabetin, tamahkarlık ve fesatlık olmadığını, bilakis ilerlemenin soyut bir şekli olduğunu, çünkü rekabette amacın, sahibindeki faziletleri azaltmak değil, bilakis onları çoğaltmak olduğunu, bir hedefe ulaşmada akranlarıyla beraber yarışmak olduğunu, bunun da verimliliği artırdığını söylüyor, (268) rahat ve keyfe düşkünlüğü, iptidai toplum fertlerinin müşterek özelliği olarak niteliyor. (269)

O, medenileşmenin iki ilkeye dayandığını; bunların manevi ve maddi kalkınma olduğunu, manevi kalkınmanın, ahlaki, dini terbiye ve insani faziletlerle; maddi kalkınmanın ise, zenginliğin halka yayılması ile mümkün olacağını zikretmektedir. (270) Tahtâvî, aynı zamanda maddi ilerlemenin getirdiği zararların da farkındadır. Mısırlılar'ı bu konuda aşırıya gitmekten sakındırmaktadır. Bu konuda şunları yazmaktadır:

(266) Badavî, Sayyid Muhammed, a.g.e, s. 92

(267) İneyet, Hamit, a.g.e, s. 47

(268) Tahtâvî, **Manâhic al-Albâb**, s. 344-345

(269) 'Umâra, Muhammed, **al-Fikr al-İctimâ'i li Rifâ'a al-Tahtâvî**, Ayn Şems Üniversitesi, 1976, s. 11

(270) Favzi, Husayn, a.g.e, s. 144

“Fransızlar, iyilik ve kötülüğün nesnelerin kendisinde olmadığını, onu onlara bizim nispet ettiğimizi sanan kimselerdir. Ayrıca onlar, mucizeyi inkar etmektedirler. Bundan başka, dinlerin sadece iyiliği emretmek ve kötülükten sakındırmak için Dünya’ya geldiklerini, ulusal huzurun ve insanın ilerleyişinin dinin yerini alabileceğini, bilgilerin akıllarının Peygamberler’in akıllarından ileri olduğunu düşünmektedirler” (271)

Tahtâvî, iktisadi gelişmenin zorunluluğundan söz ederken gözönünde bulundurduğu daha önemli bir sorun ise yönetim biçimiydi. O, Mısır gibi bir ülkede iktisadi alanda gösterilecek çabanın yararlı olmasının iyi yönetime bağlı olduğunu bildiği için, yönetim felsefesi üzerinde biraz durmuştur. Burada o, sünni fıkıhçılar gibi yönetenin hesabını yönetilenden bütünüyle ayırmakta ve yönetenin Allah’ın temsilcisi olduğunu, yaptığı işleri yargılayacak olanın sadece kendi vicdanı olduğunu, yönetilenlerin, yani halk kitlesinin mutlak olarak yöneticilerine boyun eğmeleri gerektiğini söylemektedir. (272) Fakat Maverdî, Eş’arî ve İbn Cemâ’a gibi fıkıhçıların inançlarının devamı olan bu genel yargıdan sonra, Rousseau ve Montesquieu’nün yazılarını anımsatan sözlerinde, yönetenle yönetilenin birbirlerine karşı hakları ve ödevleri bulunduğunu ortaya koyar. Yönetilen, ya da memur boyun eğmekle yükümlüdür, fakat yöneten de Allah’ın buyurduğu sınırlar içinde halkın hatırını gözetmeye çalışmalıdır. Allah korkusu, birçok yöneticiyi, halk üzerinde birçok iyi işlere ve adalete yöneltir. Fakat kamu oyu korkusu da aynı etkiyi gösterebilir. (273) O, bu konuda şöyle demektedir: “Geçmişte yönetimde bulunmak, parmakla sayılabilecek birkaç kişinin elindeydi. Bugün, yönetenle yönetilen arasında karşılıklı anlayışın bulunması gerekir. Bu nedenle bireylerin siyasal eğitimi oldukça zorunludur. Devlette makam sahibi bulunan herkes yönetim bilimini iyice bilmelidir. Fakat yönetimde bulunmayan sıradan kişilerde

(271) İnyet, Hamit, a.g.e, s. 47

(272) Tahtâvî, Manâhic al-Albâb, s. 354-368

(273) İnyet, Hamit, a.g.e, s. 48

yasaları ve kendi hak ve ödevlerini aynı şekilde bilmelidirler.” (274)

Ṭahtâvî, ülke bireylerinin siyasal eğitimlerini, dini eğitim ölçüsünde gerekli görmekte ve bu konuda şöyle demektedir: “Müslüman ülkelerde çocuklara harfleri öğretmeden önce Kur’ân’ı öğretmek adettir... Fakat bu ülkelerde, genel egemenliğin temeli olan yönetim ve siyaset biliminin öğretilmesi göz ardı edilmektedir. Oysa, böyle bir öğretim, kamu görevlerinin öğretilmesinin gereğidir. Her okula, Kur’ân’ı ve Arap gramerini öğreten bir öğretmen tayin edildiği gibi, pek âlâ genel siyaset ve yönetim bilimini öğreten bir öğretmen de tayin edilebilir.” (275)

Ona göre eğitimden amaç, bilgilerin aktarılması değil, kişiliğin geliştirilmesidir. Eğitim, bireyleri, ailenin ve dostluğun değeri, bundan önemlisi “uygar toplumlar kurmak için insanların hareket kaynağı ve kılavuzu” olan vatanseverlik konusunda bilgilendirmeli, bilinçlendirmelidir. Ṭahtâvî, **Manâhic al-Albâb**’da, öteki yazılarında olduğu gibi, o zamana dek Mısırlılar arasında yeni anlamıyla yaygın bulunmayan vatan ve vatanseverlik kelimelerini ardarda kullandı, böylece her Mısırlı’nın bir aile, bir sınıf ve bir mahalle vb. dışında ayrıca büyük bir topluma bağlı olduğunu ve bu toplum karşısında görevleri bulunduğunu anlatmaya çalıştı. Bu görevlerin en önemlisi, ulusal birliği korumak, yasalara uymak ve özveridir. Fakat bireylerin, bu görevler karşısında bir takım hakları da vardır ki bunların en değerlisi özgürlüktür. Çünkü onun inancına göre, gerçek toplumu sadece özgürlük yaratabilir ve yüreklere vatan mührünü sadece özgürlük vurabilir. (276)

O, hürriyet nizamını savunmuş, kanun önünde herkesin eşit olduğu Fransız anayasasını vatandaşlarına tanıtmıştır. O, bu konuda şöyle demektedir. “... Bundan, Fransız kralının mutlak tasarruf sahibi olmadığını anlarsın. Fransa’da otorite sahibi anayasadır. Buna göre icraatın başı kraldır. Fakat, meclisin çıkarmış olduğu kanunlara uygun hareket etmesi gerekir. Kralın kanunsuz şeyler yapmasını parlâmento engeller.

(274) Ṭahtâvî, **Manâhic al-albâb**, s. 365

(275) Aynı eser, s. 233

(276) İnalet Hamit, a.g.e, s. 49

Meclis halkı korur ve onun temsilcisidir. Fransızların şimdi tâbi oldukları kanun 18. Lui'nin koyduğu kanundur. Halk hâlâ bu kanuna tâbi olmaya razıdır. Akıl sahiplerinin inkar edemeyeceği bir şekilde kanunlarda eşitlik göze çarpar. Bu kanunların çoğu Yüce Allah'ın kitabından ve Peygamber'in sünnetinden alınmış değildir, fakat onların âlimlerinin, adaletle, insafla, halkın rahatını, ülkenin imarını temin eden kararları nasıl aldığını görürsün. İdarecileri ve halkı bu kanunlara uyuyor. Bu kanunlar sayesinde ülkeleri imar edilmiş, bilgileri ve zenginlikleri kat kat artmış, kalpleri huzura kavuşmuştur. Orada zulümden şikayet eden hiç kimse bulamazsın, adalet mülkün temelidir. Bazı Fransız filozoflar “yetimlere ve dullara zulmetmek, fakirliğin anahtarıdır” diyorlar...” (277)

O, şeriatın yeni hayatın ihtiyaçlarına uygun olarak uygulanmasının gerekliliğini savunup, İslam şeriat prensipleriyle, yeni Avrupa medeni kanunları prensipleri arasında fazla fark olmadığını, bu sebeple İslam şeriatını asrın ihtiyaçlarına uygun bir şekilde yorumlamanın mümkün olacağını söylüyor. (278)

Tahtâvî böylece, halk egemenliğini kamu oyuna tanıtmış kendisinden sonra Luţfî al-Sayyid, ortamı daha uygun bularak, Mısır halkının egemenlikte Hidiv'e ortak olması çağrısında bulunmuştur. (279)

Tahtâvî, vatanseverlikle İslam inancını uzlaştırmaya çalışmıştır. Örneğin o, **Manâhic al-Albâb**'in bir yerinde “Müslümanlar kardeştir” ayetini aktardıktan sonra şunları söyler: “Bir müminin üzerine, mümin kardeşine karşı farz olan şey, bir vatanın bütün üyelerine de birbirlerine karşı taşıdıkları haklar olarak farzdır. Çünkü dini kardeşlikten başka birbirlerinin vatani kardeşidirler. Bir vatanda yaşayan kimseler, birbirleriyle işbirliği ederek vatanın ilerlemesi ve ayrıca vatanın şerefiyle, onuruyla, gücüyle ilgili olan bütün işlerde gerekli kurumların tamamlanması için çalışmak yolunda bir ahlâki farızayı boyunlarında taşımaktadırlar.” (280)

(277) Tahtâvî, **Tahlîs al-İbrîz**, s. 99-100

(278) al-Fâhûrî, **Hannâ**, a.g.e, s. 75

(279) Favzî, **Husayn**, a.g.e, s. 161

(280) İneyet, **Hamit**, a.g.e., s. 50-54

Fakat Tahtâvî'nin sözünü ettiği vatanın, bugün Araplar'ın katında "Arap vatani" adını taşıyan ve bütün Arapça konuşanların ülkelerini için alan vatan olmayıp sadece Mısır'dır. Onun, Arap ya da "urûbe"nin kavim olarak birliği ile ilgili belirsiz bir tasarımı vardır. Fakat bu tasarım, onun düşüncesinin eski öğelerinin bir parçasıydı. O, Arap'ın İslam'ın uygarlık tarihindeki rolünü övüyordu, ama kendi çağından söz ederken artık Arap birliğini göz önünde bulundurmuyor, tersine daha çok Mısır'da olup bitenei ilgileniyordu. Çağının Mısır'ını Firavunların Mısır'ın meşru halefi olarak kabul ediyor ve eski Mısır'ın görkemiyle övünç duyuyordu. Bu yüzden onun vatan şiirleri (Vataniyyât) arasında Firavunları öven şiirler bulunmaktadır. Yazılarında da eski Mısırlılar'ın akıllı ve bilgili oluşlarından çokça söz etmiştir. Örneğin işsizlik ve tembellik konusunda, önce İslam'ın buna karış çıkışına değinir, sonra de eski Mısır sanatının tembelleri nasıl çirkince resmettiğini açıklar. Bu İslam inancı ile Mısırlı gururu karışımı, her yerde onun yazdıklarının özelliğini oluşturur. Bir yandan ona göre eski Mısır, günümüz Mısır'ının öğretmeni ve kılavuzu olmalı ve Mısırlılar uygarlıklarının birçok yönlerinde firavunlar dönemi Mısır'ından ilham almalıydılar. Çünkü bu dönem Mısırlılarının doğası, eski dönemin doğasıyla aynıdır. Öte yandan da sürekli olarak Peygamber'in erdemlerinden ve İslam'ın yüceliğinden söz eder. "Büyük Tarih"inde, o dönem Müslümanların tarih kitaplarının çoğunda olduğu gibi, İslam'ın ortaya çıkışını tarihin en büyük olayı ve eski dönemle yeni dönemi birbirinden ayıran bir çizgi olarak görür.

Tahtâvî, bu iki yönlü düşünce ile, Mısır ulusunun, İslam ümmetinin bir parçası olmakla birlikte Müslümanlar'dan ayrı bir ümmet olduğunu söylüyordu. Çünkü bütün Mısırlılar müslüman değildi. Hepsi Mısır ulusunun bir üyesi olmakla birlikte onlardan kimileri, yani Kıptiler Hıristiyan, bir bölümüde Yahudi olduğu için, Mısır Müslümanları'ndan Hıristiyanlara ve Yahudiler'e zimmîler olarak, yumuşak, şefkatli ve cömert davranmalarını, onların dini özgürlüklerine saygılı olmalarını, onlarla konuşup görüşerek kaynaşmalarını istemektedir; böylece Mısır'ın ulusal birliğinin temelleri sağlamlaştırılmış olacaktır.

Ṭahtâvî, Mısır'ın gerileyişinin günahını yabancıların sırtına yüklemiştir. Ona göre bu yabancılar Memlûkler ve Osmanlı Türkleri'dir. Fakat Mısır'ın Araplar tarafından fethedilmesini yabancıların egemenliğinin başlangıcı olarak kabul etmemiştir. Taşındığı islam inancı nedeniyle böyle bir şey söyleyememiştir. Onun bu açıklaması, sonraları Mısırlı yazarlarca da örnek teşkil etmiştir.

Ṭahtâvî, yabancı yönetiminin tarihte Mısır'ın geri kalışının tek nedeni olduğunu söylediği halde, Batı uygarlığına son derece hayrandı. Onun görüşüne göre Müslümanlar Batı kültürünü kabul edip aynı zamanda da kendi siyasal güç ve bağımsızlarını koruyabilirlerdi. O, Batı'nın siyasal nüfuzuyla kültürel nüfuzunun ayrı ayrı şeyler olduğu kanısındaydı. (280)

Araştırmacılar Ṭahtâvî'nin sosyolojik düşünceleri hakkında değişik fikirler öne sürmüşlerdir. Bazıları onu, insanlığın hayrı için çalışan bir din adamı olarak; bir başkaları, sosyalizm lehine açık bir tavır koymamasına rağmen onun sosyalist olduğunu, Paris'te bulunduğu yıllarda, çağdaş anlamıyla sosyalizm teriminin kullanılmaya başlandığını, orada bu fikirleri öğrenip benimsediğini, ülkesine döndükten sonra bu fikirleri yaymak için uygun zamanı kolladığını ve 1869 yılında **Manâhic al-Albâb** isimli kitabında açıkça sosyalizme davet ettiğini; üçüncü bir grup ise, onun, toplumu, sosyal ve iktisadi yönden ıslah etmek isteyen bir köktenci, belki de orta yollu bir sosyalist olabileceğini söylemektedirler. (281)

Ṭahtâvî'nin sosyolojik düşüncesini daha iyi anlamak için, toplumla ilgili bazı görüşlerini sunmaya devam edelim.

(280) İnyet, Hamit, a.g.e, s. 50-54

(281) 'Umâra, Muhammed, a.g.e, s. 1

“Şeref” Kavramı Hakkındaki Görüşleri

Onun çağında ve ondan önceki çağlarda, Mısır toplumunda, genellikle de Doğu toplumlarında şereflik ve soyluluk mefhumunun ölçüleri vardı. Bu ölçüler; zengin olmak, halk üzerinde egemen olan bir görev sahibi olmak, geçmişteki siyasi ve idari ün sahibi ailelerle akraba olmak, ya da Peygamberin ailesine yakın olmaktı. Bunların dışında şeref mefhumu yoktu.

Kendisi, bu ölçülere göre soylu sayıldığı halde, bu tip hazır şereflik mefhumunu reddedip, çağdaş görüşlerini kamu oyuna açıklamıştır.

Zamanındaki şeref kavramı hakkındaki değer yargılarını Cahiliye Araplarının değer yargılarına benzetmiştir.

Tahtâvî, şeref hakkındaki yorumlarını peygamberlik ve dini görevlerle sınırlamamış, bilakis din dışı görevlerden bahsederken de yorum getirmiştir. Bazılarının, tembelliklerini örtmek için sahte şerefler icat ettiğini dile getirmiştir. (282)

O, fazileti; “şahsi, ailesel ve toplumsal” olarak üçe ayırmıştır. “Kişinin şahsiyetini korumasını şahsi fazilet, aynı evde oturan bütün aile fertlerinin birbirlerine karşı saygı ve sevgiyle davranmalarını ailesel fazilet, kapsamı geniş olupta, hepsinin aynı temele, yani adalete dayandığı fazileti de toplumsal fazilet” olarak nitelemiştir.

“İyi ahlak ekseninden ayrılmayıp, kötü ahlâkın nüfuz etmediği başarılı toplumları hümanist toplum” olarak nitelemiştir.

“Faziletlerin hepsinin temelini, doğruluk, davranış güzelliği ve insan haklarına saygı göstermeye dayandığını, toplumun haklarını küçümseyen insanın sapık yolda olduğunu, başkalarının haklarına saygı gösteren kişinin ise, toplumda saygı göreceğini” söylemiştir. (283)

Diğer taraftan, fakirlerin zenginlerden daha faziletli olduğunu, sebebinin ise, zengin-

(282) 'Umāra, Muḥammed, a.g.e, s. 3

(283) al-Tahtâvî, Fathî Rifā'a, a.g.e, s. 7

lerin faziletli olabilmeleri için daha çok özveride bulunmalarının gerektiğini ve vatanın gerçek sahiplerinin fakir topluluklar olduğunu dile getirmiştir. (284)

Tahtâvî'nin fikirlerini iyi anlamak ve yorumlamak için, bu fikirleri ne zaman, nerede ve niçin açıkladığına bakmak gerekir.

O, sosyolojik fikirlerini kapsayan eserlerini ve özellikle **Manâhic al-Albâb**'ı hayatının sonlarına doğru, Sudan'dan döndükten sonra yazmıştır. Bu zaman, ülke içinde ve dışında iktisadi ve siyasi gelişmeler devridir. Bu sıralarda Mehmet Ali'nin Mısır toplumuna uyguladığı iktisadi reformların en belirgin özellikleri ortaya çıkmıştır.

Mehmet Ali'nin Devletinin doğu Arap ülkelerine yayılması karşısında, Osmanlı-İngiliz ittifakı imzalanmış, bu anlaşmanın sonucu olarak Mısır ordusu, coğrafi sınırları içine dönmek zorunda kalmıştır. Mısır, pazarlarını dışa açmış, yabancı tüccarların yanı sıra yerli tüccarlar sınıfı ortaya çıkmıştır. Zamanla toprak sahiplerinin fonksiyonları artmış ve toprak mülkiyetiyle ilgili kanunlar çıkarılmıştır.

Mehmet Ali zamanında zengin toprak sahiplerinin mülkiyeti, devlet mülkiyetinden daha fazla olmadığı halde, 5 Ağustos 1858 yılında Sa'îd Paşa'nın çıkarmış olduğu bir yasayla devlet arazisini kullananlara, topraklarını kendilerinden sonrakilere miras bırakma hakkı tanınmıştır. Ayrıca bir tarlayı üst üste beş yıl elinde tutan ve vergisini ödeyenlere tarla üzerinde mülkiyet, satış ve ipotek hakları tanınmıştır. Halbuki bu yasadan önce, toprağı işleyenin ölümünden sonra toprak hazineye intikal ediyordu. Böylece büyük arazi sahipleri desteklenip, topraklarını kiraya verme hususunda kendilerine hürriyet verilmiş ve bunun sonucu olarak feodal sömürü türü ortaya çıkmıştır.

Bu kesimin elde ettiği servet, kendilerini ticaret ve sanayi sektörüne sevk etmiştir. 'Abbās ve Sa'îd Paşalar, Mehmet Ali'nin kurmuş olduğu tekelecî sistemi ortadan

(284) 'Umāra, Muhammed, a.g.e, s. 4

kaldırıp, ithal gümrüklerini tasfiye edip, ticaret hürriyeti sağlamışlardır. Böylece Mısırlı tüccarlar, yabancı tüccarlarla aktif bir şekilde ticarete katılmışlardır.

Bu feodal mülk sahipleri, tarımın yanı sıra ticaret ve sanayi alanında da büyük rol oynamaya başladılar. Bu kesim Mısır çiftçisine en kaba feodal sömürü türlerini uygulamış, ekim ve hasatta büyük çaba sarfeden çiftçiye emeğinin karşılığını çok eksik olarak vermişlerdir.

Bu feodal üretim ilişkileri ve sömürü türleri, toplumun kapitalizm yolunda ilerlemesine engel teşkil ediyordu. Feodal mülk sahipleri tarımda kapitalist ilişkileri iki esas üzerinde muhafaza ediyorlardı; yani iktisadi yönden yeni metodu, sömürü yönünden eski metodu uyguluyorlardı. Mısır köylüsü ise sefalet içindeydi.

19. yüzyılın yetmişli yılları, daha demokratik ve daha ilerici, tasarruf, kâr güdüsü ve bireysel kazancı artırmayı hedefleyen, akılcı davranışı benimseyen milli burjuvaiznin, önderlerini sahneye çıkarmıştır. Bu grup, kapitalist ekonomiye tâbi olmaya başlayan, zengin bağımsız mülk sahiplerinden ve tüccarlardan oluşuyordu.

Bu grup, Mehmet Ali ve İbrahim Paşa zamanında burslu olarak Fransa'ya giden, Fransız kültürünü özümsemiş kişilerden oluşuyordu. Bunlar, üretimde feodal ilişkiler içinde bulunan toplumu, bu ilişkilerden kurtarıp, kapitalist kalkınma yoluna sokmaya çalışmışlardır. İşte bunların başında da Tahtâvî gelmekteydi.

Biz onu, büyük mülk sahiplerinden biri olduğu halde, tarımsal üretimde, bozuk feodal ilişkilere karşı harp ilân eden nadir fikir adamlarından biri olarak görüyoruz. O, ülkenin kapitalizmle kalkınacağına inanıyordu. Aynı zamanda da büyük mülk sahiplerinin çirkin sömürüleri karşısında çiftçileri desteklemiştir. Mülkiyet hakkına hiç bir zaman karşı çıkmamış ve hür teşebbüsü benimsemiştir.⁽²⁸⁵⁾

(285) Aynı eser, s. 9

İşte, Tahtâvî ile sosyalistler arasındaki en büyük fark budur.

O günlerde, Mısır toplumunun kalkınması için sosyalizm mi, yoksa kapitalizm mi gereklidir tartışması yoktu. Mısır toplumunun sadece bir hedefi vardı, o da kapitalist kalkınma yolunda ilerlemektir. Bunun gerçekleşmesi için de, tarımsal üretimdeki feodal ilişkileri ve feodal zümreyi ortadan kaldırmak gerekiyordu. O günlerde “kapitalist kalkınma” denilince, öğretimin ve ilmin yaygınlaşması, hürriyetçi liberal modele yönelmek, anayasa ve Millet Melisi oluşturmak için çaba sarfetmek, aynı zamanda Mısır pazarlarına yavaş yavaş giren sömürücü tüccarlara karşı uyanık olmak akla geliyordu.

Tahtâvî, Mısır ve Arap düşünce tarihinde, ileri burjuvazi fikrin temellerini atan ilk kişidir. Ona göre, burjuvazi toplumun en önemli özelliği rekabettir. Bu da, feodal toplumdaki tevekkülün aksidir. (286)

O, tarımda, ticarete ve sanayide özel teşebbüse tam hürriyet verilmesi gerektiğini savunuyor ve şöyle diyor: “Medeni ülkelerde en büyük hürriyet, çiftçilik, ticaret ve sanaat hürriyetidir. Yetki vermek siyaset sanatının temelidir. Bu hürriyetin halk yararına olduğu delillerle sabittir.” (287)

Mısır, kapitalist kalkınma yolunda ilerlerken, o, zenginlere ve kapital sahiplerine şirketler kurup, özel iktisadi teşebbüslere taksitle mal satmalarını, müteşebbislere kredi veren bankalar kurmalarını tavsiye ediyordu. Bu yatırımların, feodal toplumların alışmış olduğu içme suyu, hayır evleri, vb. gibi tüketime yapılan yatırımlardan daha yararlı olduğunu söylüyordu.

Avrupalı tüccarlar Mısır pazarına akın edince, o, Mısır zenginlerini ticaret hakkında bilgilendiriyor. Ticaretin şerefli bir meslek olduğunu, bu mesleğin insanı meşgul edip, onu fitne ve kötülüklerden koruyacağını ve insanın ufkunu genişleteceğini, sanayileşmenin de onunla mümkün olacağını anlatıyordu. (288)

(286) Aynı eser, s. 10

(287) Aynı eser, s. 12

(288) Aynı eser, s. 14

O, iktisadi alanda organizasyona ve plâna geçilmesinin zaruretini dile getiriyor. Zenginlere, devletle ortak şirketler kurmalarını tavsiye ediyor, ülkede, ortaklık yoluyla kurulan hayır şirketlerinin azlığını, oysa ferdi yapılan hayırların fazla olup, dağınık ve kesintili olduğunu, süreklilik arzemesi için bu hayır kurumlarının düzenli aidatlarla beslenmesinin gerekliliğini, eğer böyle olursa, yoksul kişilerin tedavi edileceği, sokaktaki kimsesiz çocukların yetiştirileceği, yaşlılar, körler, akıl hastaları ve zihinsel kusurlular için sosyal hizmet kurumlarının kurulacağını açıklamaktadır. (289)

Ṭaḥṭâvî, Mısır'da kadın haklarını savunan ilk kişidir. Kâsim Amîn (1865-1908), kendisinden otuz küsur sene sonra (290) kadın hakları konusunda yazılar yazmıştır. 1899'da yazdığı *Tahrîr al-Mar'a* ve 1901'de neşrettiği *al-Mar'a al-Cadîda* isimli iki kitabı ile, büyük bir münakaşanın açılmasına sebebiyet vermiştir. (291) Ṭaḥṭâvî'nin bulunduğu ortamın Kâsim Amîn'in bulunduğu ortamdaki çok daha elverişsiz olduğunu hatırlatmak gerekir. Onun için Ṭaḥṭâvî bu konuyu genel fikri kalkınmanın bir parçası olarak ele almıştır. (292)

Ṭaḥṭâvî, Mısır'da kadın ve erkeğin eşit bir şekilde eğitilmesini öneren ilk kişidir. Bu fikirlerini *al-Murşid al-Amîn li'l-Banât ve al-Banîn* isimli kitabında ortaya atmıştır. Bunun üzerine Mısır'da kızların eğitimi için 1872 yılında Kızlar Okulu açılmıştır. Bu okulu Cüşem Âfet Hanım inşa ettirmiştir. (293)

Ṭaḥṭâvî, bugünkü modern eğitimcilerin yapmış olduğu gibi, çocukların küçük yaşlarda mecburi olarak bazı temel dersleri okumasının gerekliliğini kavramış ve bu konuda çağrıda bulunmuştur. Bu temel dersler: Okuma yazma, matematik, ahlâk, din, beden eğitimi, milli savunma dersleridir. Bu temel eğitimden sonra, kişilerin yaratılış ve eğilimlerine uygun branşlara yönlendirilmesinin gerekliliğini dile getirmiştir. Mısır tarihinde ilk defa, kızın eğitiminin gerekli olduğunu, en azından okuma yazma, din ve

(289) Ṭaḥṭâvî, *Manâhic al-Albâb*, s. 44-45

(290) al-Şayyâl, a.g.e, s. 51

(291) Kratschkowsky, Ign, a.g.e, s. 547

(292) al-Naccâr, a.g.e, s. 160

(293) al-Râfi'i, 'Abd al-Rahman, a.g.e, s. 522

matematik gibi temel bilgilerin erkek çocuklarla beraber kız çocuklarına da öğretilmesini savunmuştur. (294) Bu konuda şöyle demiştir: “Çocuğu istenilen seviyeye ulaştırmak için, onu iyi eğitmek gerekmektedir. Eğitim ve öğretim gözardı edilemez. Yüce Allah insanı iki küçük şeyle yüceltmıştır. Bunlar; kalbi ve dilidir. Küçük çocuğun olgunlaşması ve yükselmesi bu iki varlıkla mümkündür. Bu sebeple çocuğun, kendisini eğitecek eğitmen bir veliye ihtiyacı vardır. Velinin, çocuğun durumunu incelemesi ve onun hangi işlere yatkın olduğunu araştırması gerekir. Eğer çocuk kendisine uygun olmayan alana sevk edilirse çoğunlukla başarılı olamaz.” (295)

Bir başka yerde bu konuda şöyle demektedir: “Eşlerin uyumlu olabilmeleri için, erkeklerle beraber kızların eğitimine eğilmek gerekir. Eğer kızlar okumayı, yazmayı, matematiği, vb. ilimleri öğrenirse, bu onların ahlâken ve fıkren gelişmesine sebep olur, bu da onları bilgili aile fertleri durumuna getirir. Böylece erkeklerle fikir alışverişinde bulunarak, onların kalplerini kazanırlar ve mevkileri yükselir. Erkeklerdeki, kadınların akıllarının kıt olduğu kanaati de yok olur. Erkeklerle verilen çalışma olanakları gibi, kadınlara da güçleri oranında çalışma olanakları verilmelidir. Kadınların işsiz olması, onları batıl şeylere yöneltir. Kalpleri, kapris, kaygı ve endişeyle dolar. Çalışma, onları bu kötü şeylerden korur ve kendilerini fazilete yaklaştırır. Boş gezmek erkekler için nasıki ayıpsa, kadınlar için de ayıptır. İş olmayan bir kadın vaktini komşularıyla sohbet ederek, onlarla yiyerek, dedikodu yaparak geçirir.

Kadının ahlâkı, bilgisi, görgüsü ve davranışları çocuklarına tesir eder. Küçük kız çocuğu, annesini kitap okurken, ev işleriyle uğraşırken, vb. iyi işlerle meşgul olduğunu görürse, onun gibi olmaya gayret eder. Bunun tersine, annesinin süslenip püslenip vaktini, boş, faydasız şeylerle ve gereksiz ziyaretlerle geçirdiğini görürse, bütün kadın-

(294) al-Şayyâl, a.g.e, s. 65

(295) Tahtâvî, *Manâhic al-Albâb*, s. 65-66

ların böyle olduklarını zannederek, büyüyünce annesine benzer.” (296)

19. ve 20. yüzyılda Mısır’da fikirsel ve toplumsal kalkınma alanında ünlü önderler ortaya çıkıp, köklü Arap kültürü ile yeni Avrupa kültürünü sentez etmişlerdir. İşte Tahtâvî bu önderlerin ilkidir. Ondan sonra Camâl al-Dîn al-Afgânî, Muhammed ‘Abduh, Mustafâ ‘Abd al-Râzîk, Ahmed Amîn, Taha Hüsayn gelmişlerdir. (297)

Tahtâvî, toplumda, iktisadi gelişmenin en büyük fonksiyonunu emekçilerin oluşturduğunu söylemiştir. Toplumunu emekçiler ve emekçi olmayanlar olarak ikiye ayırmıştır. Ona göre bir kişi çalıştığı alanda bir artı değer yaratıyorsa, o emekçidir. Bir artı değer yaratmıyorsa görevi ne kadar yüce olursa olsun emekçi değildir. O, ülkenin, gerçek emekçilere ihtiyacı olduğunu söylemiştir. Feodal toplumlarda evlerde çalışan hizmetçileri, mevkileri ne olursa olsun bütün devlet memurlarını, mülkiye emirlerini, subay ve askerleri, din adamlarını, çalgıcıları ve genel hizmet alanında çalıştıran bir artı değer yaratmayan bütün çalışanları emekçilerin dışında, gelir getiren taraf değil de, tüketen taraf olarak zikretmiştir. (298)

O, zamanına kadar alışılmamış bazı mefhumları kamu oyuna sunmuş, eski yerleşmiş mefhumlarda da değişiklikler getirmiştir. Eskiden toplum içinde hiç değerleri olmayan sanatkarlarınve çiftçilerin mevkilerini yükseltmiş, abartılmış bir şekilde prestij sahibi olan hukukçuların ve din adamlarının gerçek yerlerini tesbit etmiştir.

Tahtâvî, mülkiyet hakkı ile, topraktan elde edilen ürünün hemen hemen tamamına yakını tekellerinde tutan toprak ağalarını birbirinden ayırmıştır. O, mülkiyet hakkının yanında yer aldı ve bu hakkı veren kanunların destekçisi oldu. Aynı zamanda da, çiftçinin emeğinin karşılığını vermeyen toprak ağaları ile de mücadele etmiştir.

(296) al-Tahtâvî, Rifâ‘a Râfî’, al-Murşid al-Amîn li’l-Banât va al-Banin, Matba‘a Divân al-Madâris al-Mulkiyya, 1289 (1873), s. 66-68

(297) al-Şayyâl, a.g.e, s. 20-21

(298) Tahtâvî, Manâhic al-Albâb, s. 103-107

Toprak ürünlerinin çoğunun, toprak ağalarına değil de, üretimin temel unsuru olan çiftçiye dönmesini arzu etmiştir. Böylece o, Mısır'da, tarım işçisi ile toprak mülkiyeti arasındaki ilişkiler konusunda araştırma yolunu açmıştır. (299)

Ṭaḥṭāwī, Mısır'daki toprak mülkiyeti tarihinden ve eski Mısır sınıf nizamından bahsederken şöyle diyor: "Mısır eyaletlere taksim edilmişti. Her eyaleti bir otorite yönetiyordu. Topraklar üç sınıf arasında taksim edilmişti. Bunlar; kral, din adamları ve savaşan askerlerdi. Diğer sınıflar ise, işçiler ve sanatkârlardı. Din adamlarının prestijleri fazlaydı. Çünkü onlar ilimle uğraşüyor, mülkiyet kanunlarını çok iyi biliyor ve yönetimde söz sahibi idiler. Askerlerin ise savaş ganimetleri sayesinde malları çoğalıyor ve refah düzeyleri artıyordu. Fakat sonraları, fazla mal onları şımarttı ve ülkelelerini müdafaa edemediler." (300)

Ṭaḥṭāwī, iş, toprak, ürün ve toprak sahibi konularında sunmuş olduğu yazıların hepsinde, açık bir şekilde iş ve işçilerin yanında yer almıştır. Fakat bu, özel mülkiyetin, yeni sanayi düzeniyle bağdaşmadığını ve mülkiyetin miras yoluyla elden ele geçmesinin akılcı bir toplum düzenine aykırı olduğunu öne süren sosyalist düşünürler seviyesinde değildir. Ona göre, ürünün elde edilmesinde en büyük etken emektir. Bu sebeple, ürünün çoğunun çalışana yani çiftçiye verilmesi gerekir.

O, bu konuda şöyle demektedir: "Mal sahibinin, kapitalini tarıma yatırdığını, bu amaçla para harcadığını, teşebbüsün aslının o olduğunu, çiftçinin işlevinin ise, nisbi olduğunu ileri sürerek ürünün yarıdan fazlasını toprak sahibinin alması gerekir diyenler hilekârlardır. Eğer işçinin emeği olmasaydı toprak gelir getirirmiydi? Bakarsan bağ, bakmazsan dağ olur." (301)

(299) 'Umāra, Muḥammed, a.g.e, s. 19

(300) Ṭaḥṭāwī, *Manâhic al-Albâb*, s. 178

(301) 'Umāra, Muḥammed, a.g.e, s. 30

O, işin, yani emeğin karşılığının verilmesi gerektiğine ve bu sayede milletlerin yükselip, kalkınabileceğine inanan bir fikir adamıydı. Bu hususta Afrika ile Avrupa'yı karşılaştırmış, Avrupa'nın emek, gayret ve devamlı çalışma sayesinde ilerlediğini, Afrika'nın ise, çalışmaksızın toprak kirasıyla geçinen tembeller dolayısıyla uzun müddet geri kaldığını zikrediyor. (302)

Ṭahtâvî, eşitlik mefhumundan bahsederken, bu eşitliğin mutlak eşitlik olmayıp, nisbi bir eşitlik olduğunu, bu eşitliğe göre, her bireyin, içinde bulunduğu maddi ve manevi koşullardan bağımsız olarak aynı değeri taşıdığına varsayıldığı, doğuştan ya da sonradan kazanılmış farklı bireysel yetenek ve niteliklerin değerlendirilmediğini söylemektedir.

O, bu konuda şöyle diyor: "Vatandaşlar arasındaki eşitliğe gözetarsak, bu eşitliğin mutlak değil de nisbi eşitlik olduğunu görürüz. Çünkü ilâhi hikmet ezelden beri, kişileri birbirinden farklı kılıp, bazılarını çok büyük vasıflar verdiği halde, bir başkalarına vermemiştir. Fakat onları hükümlerde eşit kılmıştır. Çünkü hükümde kral ile halkı arasında bir fark yoktur. O halde, hükümde tam bir eşitlik vardır." (303)

O, özgürlük ile eşitlik arasında önceliği birincisine verir. Ona göre eşitlik öncelikle özgürlüklerin eşitliğidir, özgürlüğün eşlik etmediği bir eşitlik köleler arasındaki eşitliğe benzer. Bu yüzden o, bazılarının dediği gibi sosyalist olmayıp, liberalisttir. Sosyalist görüş, gerçek özgürlüğün ancak sınıfsız toplumlarda bulunduğunu iddia eder.

Önceden de söylediğimiz gibi, Ṭahtâvî'nin toplumsal görüşlerini bazıları çeşitli şekilde yorumlamışlardır. Bize göre o, ne sosyalist, ne de dinsel köktencidir. Toplumsal fikirlerini İslam kültüründen almış, onu Batı kültürüyle yoğurmuş bir mürşittir.

(302) Badavî, Sayyid Muhammed, a.g.e, s. 91

(303) 'Umâra, Muhammed, a.g.e, s. 12

O, Fransa'da bulunduğu yıllarda sosyalizm hakkında, özellikle Avrupa'da düşünsel yaşamı derinden etkileyen Saint-Simonculuk hakkında bilgilere sahipti. O, onların ortak mülkiyeti ve miras hakkının kaldırılmasını savunan fikirlerini şiddetle reddetmiştir.

Ṭahtâvî, İslam tarihindeki sapık fikirlerden, örneğin; dinde bütün yasakların ve yükümlülüklerin kaldırılmasını savunan (304), kardeşçe yardımlaşmayı özendirmek, aç gözlülük ve çekişme nedenlerini azaltmak için malların ve kadınların ortaklaşa kullanılması öğretisini ortaya atan, eski İran inançlarından olan Mazdaklıktan etkilenen (305), iştirâkiye esasına göre teşekkül eden ve özellikle rencber ve amele kitlelerini kendisine çeken Karmatilikten etkilenmemiştir. (306)

Ṭahtâvî, bu konuda şöyle diyor: "İran kralı Ḳabbaz zamanında Mazdak zındığı ortaya çıktı. O, Mazdakçılığın kurucusudur. Kendisinin Peygamber olduğunu iddia etti. İnsanların aynı anne ve baba olan Havva ve Âdem'den ürediklerini, onun için mallarını ve kadınlarını ortaklaşa kullanmaları gerektiğini söylüyordu. Onun mezhebi Halifeler devrindeki Karmatilik ve Fransa'da yakın geçmişte ortaya çıkan Saint-Simonculuk mezheplerine benziyordu. Ancak Saint-Simonculuk ona ek olarak, tarımın ve sanayinin devletleşmesini savunuyordu. İnsanoğlu, her devirde, toplum içinde nifak saçan kişilerle karşılaşmıştır. Fransızların büyük çoğunluğu Saint-Simonculuğu benimsememişlerdir. Hatta bu ideolojiyi benimseyenlerin sayısı, Mazdakçılığı benimseyenlerin yarısına bile ulaşmamıştır." (307)

Ṭahtâvî, Muḥammed 'Umâra'nın söylemiş olduğu gibi İbn Ḥaldûn'un fikirlerini benimseyip, ondan etkilenmiştir. Onun hakkında ilk bilgileri Fransız doğu bilimcilerden öğrenmiştir. İbn Ḥaldûn, **Mukaddima** adlı baş yapıtıyla, dindışı ilk tarih

(304) *Ana Britannica*, cilt XIII. s. 20

(305) *Aynı eser*, cilt XV, s. 466

(306) L. Massignon, *Karmatiler*, IA, VI, s. 352

(307) 'Umâra, Muḥammed, a.g.e, s. 31-32

felsefelerinden birini geliştiren büyük Arap tarihçisidir. Toplum yapısını ve toplumsal değişmeyi konu alan yeni bir bilim geliştirerek bunu 'ilm al-'umran (kültür bilimi) (Medeniyet Bilimi) olarak adlandırmıştır. **Muqaddima**, günümüzün tanımlarıyla, genel sosyoloji, siyaset sosyolojisi, kent yaşamının sosyolojisi, iktisat sosyolojisi, bilgi sosyolojisi konularını kapsamaktadır. O, bu eserde öncelikle tarihi, doğa bilimleriyle karşılaştırarak, tarihin de evrensel neden-sonuç ilişkileri içinde işlediğini kanıtlamaya çalışır. Ona göre tarih, temel gereksinimlerin üretimi ile bilim ve sanatları açıklamalı, yalnızca olgularla değil, onların gerçekleşmesini sağlayan koşullarla da ilgilenmelidir. (308) **ıahtavi**'nin eserlerini incelediğimizde bütün bunları bulmak mümkündür.

ıahtavi'nin toplum ve devlet hakkındaki görüşleri ne geleneksel görüşlerin, ne de Paris'te öğrendiklerinin basit bir tekrarı idi. Onun politik otorite kavramı islami düşünce çerçevesindeydi, görüşlerini de peygambere ve onun ashabının düşüncelerine dayandırıyordu. Ancak bir takım noktalarda yeni ve önemli gelişmeler ilave etmiştir. (309) Siyasi görüşleri arasında yöneticilerin ülemaya saygı göstermesi görüşü önemli yer tutar. (310)

Refahın, erdemin bir ürünü olduğu konusunda ısrarlıdır. Toplumsal erdemler güçlendiği zaman Mısır daha güçlü olacaktır. Erdemin anahtarı da eğitimidir. (311) Eğitimden amaç sadece bilgi aktarmak değil, kişiliğe bilinç vermek olmalıdır. (312)

(308) *Ana Britannica*, cilt XI, s. 433

(309) Hourani, Albert, *a.g.e.*, s. 74

(310) Aynı eser, s. 75

(311) Aynı eser, s. 77

(312) Aynı eser, s. 78

SONUÇ

Rifâ'a Râfi' al-Tahtâvî, modern Arap edebiyatına geçiş döneminin en önemli simasıdır. Bir taraftan Batı düşünürlerinin eserlerini Arapça'ya çevirerek Mısır'ın Orta Çağ'dan kalma eğitim düzenini teorik yönden değiştirmeye kalkışmış, diğer taraftan kurduğu ve yönettiği eğitim kurumları ile bu düşüncelerini bizzat uygulamıştır.

Таhtâvî'nin en belirgin yanı, çağının eğitim lideri ve baş öğretmeni olmasıdır.

O, 19. yüzyılın Arap yazarlarının en büyüklerinden biridir. Modern Doğu'da edebi ve ilmi kalkınma hareketi denilince onun adı akla gelir. Tarih, coğrafya, söz dizimi, hukuk, edebiyat, tıp ve birçok dalda incelemeler yaparak övgüye değer eserler bırakmıştır. Oynadığı rolün önemini anlayabilmek için, o çağdaki, Avrupa kültüründen habersiz, yarı uykudaki Arap âlemini hatırlamamız gerekir.

Таhtâvî'nin çalışmaları sayesinde Ezher uyuşukluktan kurtulmuş, müsbet bilimler yayılmış, Doğu, kapılarını yeni fikirlere açmıştır. Öğrencileri ile birlikte yaklaşık ikibin kitabı Arapça ve Türkçe'ye çevirmesi onun çabasını ve oynadığı rolü açıkça ortaya koymaktadır. O, eski, zengin dili canlandırıp, dar çerçeveden çıkarmış, dile yeni kelimeler ekleyerek onu genişletmiş ve Arap düşünce tarzına yenilikler getirmiştir.

Таhtâvî, modern öğretim metodlarına uygun gramer kitapları yazımında da kendisinden sonrakilere örnek olmuştur. Modern çağda şiirde ve nesirde yenilik hareketlerini ilk başlatan kişidir. Nesri kolaylaştırmış, tercüme meşalesini yakmış, tiyatro, hikaye ve makale türlerini yeni Arap edebiyatına taşımıştır.

Таhtâvî'nin, Arap gazeteciliğinin katıksız ve saf bir şekilde kurulmasında büyük emeği vardır. O, gazetecilik mesleğini Mısır'a ilk tanıtan kişidir, Mısır'da hem haber gazeteciliğinin, hem de kültürel gazeteciliğin babasıdır.

Таhtâvî, roman türünün Arap edebiyatına girmesinde de önderlik etmiştir. Bazı

eserleri, roman özelliklerine tam sahip olmamasına rağmen, kendisinden sonra gelenlere örnek teşkil eder. Ayrıca o, Mısır'da romantik şiir hareketinin öncülerinden biridir. Yeni Arap edebiyatında vatan ve milliyetçilik temalarını işleyen ilk kişidir. Şiirlerinde musikiye ağırlık vermiş ve sade ifadeler kullanarak modern Arap şiirinin ilk tohumların atmıştır.

Ṭaḥṭāwī, ülkesinin geri kalmışlığının sebebi olarak adaletsizliği ve cehaleti göstermiştir. O, vatandaşlarını yeni bilimlere öğrenmeye çağırarak ilk çağdaş Mısır yazarlarından biridir.

Ona göre İslamiyet, bütün modern gelişmelere açık bir dindir. İslamiyet çağın yeniliklerine kolaylıkla intibak edebilir; ilerlemeye engel değil, bilakis ilerlemeyi emreder. İslamiyetin ilerlemeye engel görünen tarafları, sonradan eklenen geleneklerle oluşmuştur. Bu yüzden onu, sonradan oluşmuş sınırlayıcı geleneklerin bağından koparmak, asli ve saf şekline döndürmek gerekir.

Ṭaḥṭāwī'ye göre Batı, tartışılmaz bazı üstün niteliklere sahiptir. Müslümanlar Batı'yı üstün kılan unsurları (ilim, teknik ve medeniyet) alarak kendi toplumlarını ilerletmek zorundadırlar. Bir zamanlar Müslümanların elinde olan bu üstün nitelikler, Müslümanların ihmali sonucu Batıların eline geçmiştir. Şimdi Müslümanlar, Batıların kendilerinden aldıkları ilim ve teknik gibi unsurları, tekrar geri almalıdır. Batı, sadece ilmi ve teniğiyle değil, geliştirdiği düşünceler ve kurumlarla da üstündür. Müslümanlar, aynı mantıkla Batı'dan işe yarar gördükleri bu düşünceleri ve kurumları alabilir ve kendi toplumlarına yerleştirebilirler.

Ṭaḥṭāwī, ülke bireylerinin siyasal eğitimlerini, dini eğitim ölçüsünde gerekli görmektedir. Mısır'da kadın ve erkeğin eşit bir şekilde eğitilmesini öneren bir kişidir. O, hürriyet nizamını savunmuş, kanun önünde herkesin eşit olduğu Fransız anayasasını vatandaşlarına tanıtmıştır. Ṭaḥṭāwī, özgürlük ile eşitlik arasında önceliği birincisine verir. Ona göre, özgürlüğün eşlik etmediği bir eşitlik köleler arasındaki eşitliğe benzer.

Ṭaḥṭâvî, hür teşebbüsü benimsemiş, mülkiyet hakkını savunmuş aynı zamanda da büyük mülk sahiplerinin çirkin sömürüleri karşısında emekçileri desteklemiştir. İktisadi alanda organizasyon ve plâna geçmenin gerekliliğini dile getirmiş, Mısır'da ilk defa tarım işçisi ile toprak mülkiyeti arasındaki ilişkiler konusunda araştırma ve münakaşa yolunu açmıştır. İş, toprak, ürün ve toprak sahibi konularını ele aldığı yazılarında, açık bir şekilde iş ve işçilerin yanında yer almıştır.

O, yaşadığı çağdaki bazı değer yargılarına eleştiriler getirmiş, örneğin toplum içinde hiç değeri olmayan sanatkârların ve çiftçilerin önemini vurgulamış, toplumdaki yerleri abartılmış olan hukukçuların ve din adamlarının gerçek yerlerini tesbit etmiştir. Bize göre Ṭaḥṭâvî, toplumsal fikirlerini İslam kültüründen almış, onu Batı kültürüyle yoğurmuş bir sosyal reformcudur.

BİBLİYOGRAFYA

- 'Abd al-Rahman, Farîd, "Madrasat al-Asun al-'Ulyâ" **Lamhat Târihiyya 'an Hayat va Mu'allafât al-Şayh Rifâ'a Badavî Râfi' al-Tahtâvî**, Editör: Fathî Rifâ'a, Mısır al-Cadida, 1958
- Ana Britannica**; İstanbul, 1986. cilt I-XXII.
- Badavî, Sayyid Muhammed; "Rifâ'a al-Tahtâvî Râ'id al-Nahza al-İctimâ'iyya al-'Arabiyya" **Lamhat Târihiyya 'an Hayat va Mu'allafât al-Şayh Rifâ'a Badavî Râfi' al-Tahtâvî**, Editör: Fathî Rifâ'a, Mısır al-Cadida, 1958
- Ceylan, Yasin; **Rifâ'a Râfi' al-Tahtâvî**, Basılmamış Makale.
- Chemoul, Maurice; "Rifâ'a Bey", IA, İstanbul, 1964, cilt IX.
- Dâğır, Yusuf As'ad; **Maşâdir al-Dirâsat al-Adabiyyat al-Fikr al-'Arabi al-Hadis fi Siyar A'lâmih al-Râhilûn (1800-1955)** Beyrut, 1983, cilt II.
- al-Dusûkî, 'Umar; **fi'l-Adab al-Hadis**, Kahire, 1964
- Er, Rahmi; **Tâhâ Husayn ve Üç Romanı (Du'a' al-Karavân, Adîb, Şacarat al-Bu's)**, Basılmamış Doktora tezi, Ankara, 1988.
- al-Fâhûrî, Hannâ; **al-Câmi' fi Târih, al-Adab al-'Arabi (al-Adab al-Hadis)**, Beyrut, 1986.
- _____; **Târih al-Adab al-'Arabi**, Beyrut, ts, Cilt II.
- Fénélon, François de Salignac de la Mothe; **Mavâki' al-Aflak fi Vakâ'i' Talimâk**, (Çev: Rifâ'a Badavî Râfi'), Beyrut, ts.
- Furat, A. Suphi; "Yeni Arap Edebiyatı" **İslami Edebiyat**, İstanbul, Say: 14 ve 15, 1991
- Gibb, A.R. Hamilton; **İslam Medeniyeti Üzerine Araştırmalar**, Çev: Kenan Dönmez, İstanbul, 1991
- Hâkî, Ahmed; **Rifâ'a al-Tahtâvî-Mutarcıman**, Nadvat al-Şayh Rifâ'a Râfi' al-Tahtâvî, Kahire, 18-21 Aralık 1976
- Halaf Allah Ahmed Muhammed; "İhyâ'li Zikrâ Rifâ'a al-Tahtâvî, **Lamhat Târihiyya 'an Hayat va Mu'allafât al-Şayh Rifâ'a Badavî Râfi' al-Tahtâvî**, Editör: Fathî Rifâ'a, Mısır al-Cadida, 1958
- Hourani, Albert; **Arabic Thought in the Liberal Age**, London, 1970
- al-Hûlî, Muhammed 'Alî; **Asâlib Tadrîs al-Luğat al-'Arabiyya**, Riyad, 1982.
- İşiltan, Fikret; "Me'mun", IA, cilt VII
- İnayet, Hamit; **Arap Siyasi Düşüncesinin Seyri**, Çev: Hicabi Kırlangıç, İstanbul, 1991
- J, Brugman; **An Introduction to the History of Modern Arabic Literature In Egypt**, Leiden, E.J. Brill, 1984
- al-Kâsimî, 'Alî Muhammed; **İtticâhât Hadişa fi Ta'lîm al-'Arabiyya li'l-Nâtıkiyn bi'l-Luğat al-Uhrâ**, Riyad, 1979
- Kratschkowsky, Ign; **Arabistan (edebiyat)**, IA, İstanbul, 1965, cilt I
- Lukâ, Anvar; **Aşar Rifâ'a al-Tahtâvî fi Adab al-Karn al-Tâsi' 'Aşar**, Kahire, 21 Aralık 1976
- L. Maşignon; **Karmatiler**, IA, cilt VI.
- Macdi, Şâlih; **Hilyat al-Zaman bi Manâkıb Hâdim al-Vaṭan Siyrat Rifâ'a Râfi' al-Tahtâvî**, (Tah: al-Şayyâl, Camâl al-Din), Mısır, 1958
- Mâyû, Kadri; **Rifâ'a al-Tahtâvî**, "Lamhat Târihiyya 'an Hayat ve Mu'allafât al-Şayh Rifâ'a

- Badavî al-Tahtâvî**, Editör: Fathî Rifâ'a, Mısr al-Cadida, 1958
- al-Naccâr, Husayn Favzî; **Rifâ'a al-Tahtâvî**, Mısır, 1987
- al-Naşşar, 'Abd al-Laṭîf; "Makâna Rifâ'a al-Tahtâvî lada 'Ulamâ' al-Ġarb," **Lamhat Târihiyya 'an Hayât va Mu'allafât al-Şayḥ Rifâ'a Badavî Râfi' al-Tahtâvî**, Editör: Fathî Rifâ'a, Mısr al-Cadida, 1958.
- al-Râfi'i, 'Abd al-Raḥman; **'Aşr Muhammed 'Alî**, Kahire, 1951.
- Savran, Ahmet; **19. yy. Osmanlı Döneminde Yeni Arap Edebiyatı**, Erzurum, 1991
- al-Şayyâl, Camâl al-Din; **Rifâ'a Râfi' al-Tahtâvî**, Kahire, ts.
- al-Tahtâvî, Fathî Rifâ'a; "al-Muḳaddama" **Lamhat Târihiyya 'an Hayât va Mu'allafât al-Şayḥ Rifâ'a Badavî Râfi' al-Tahtâvî**, Editör: Fathî Rifâ'a, Mısr al-Cadida, 1958.
- al-Tahtâvî, Rifâ'a Râfi'; **Manâhic al-Albâb al-Mısrıyya fî Mabâhic al-Âdâb al-'Aşrıyya**, Mısır, 1912.
- _____ ; **al-Murşid al-Amin li'l-Banât va al-Banîn**, Matba'a Divân al-Madâris al-Mulkiyya, H. 1289 (M. 1873)
- _____ ; **Tahliş al-Ibrîz ila Talhiş Bâriz**, Beyrut, ts.
- 'Umâra, Muhammed; **al-Fikr al-İctimâ'i li Rifâ'a al-Tahtâvî**, Ayn Şems Üniversitesi, 1976
- Zaydân, Circî; **Tarâcim Maşâhîr al-Şarḳ fî al-Karn al-Tâsi'** 'Aşar, Beyrut, ts, cilt II

“RİFÂ’A RÂFİ’ AL-ṬAḤṬÂVÎ (Hayatı, Edebi Kişiliği ve Toplumsal Konulardaki Düşünceleri)” Konulu Yüksek Lisans Tezinin Yanlış - Doğru Cetveli

Sahife	Satır	Yanlış	Doğru
I	7	konumluş	konulmuş
23	7	Deppin	Depping
30	15	Cabati	Cabarti
33	3	kurtulmuştur	kurtulmuştur
34	1	oynan	oynanan
37	25	verdikten	verildikten
38	13	Ahmet	Ahmed
39	6	Mabârak	Mubârak
39	7	al-Mudâris	al-Madâris
40	21	al-Atâbukî	al-Atâbakî
41	dipnot	1891	1991
41	dipnot	a.e.g.	a.g.e
44	1	olmasına	olmamasına
44	26	‘Alam al-Ezher’i	‘Alam al-Din, Ezher’i
52	18	beyitlerle şiirini yazmıştır.	beyitlerle başlayan şiirini yazmıştır.
59	1	Şkayet	Şikayet
63	22	(doğ.915)	(doğ.815)
67	6	Metodeaları	Methodcuları
68	3	o	O
68	4	(77-868)	(775-868)
81	16	olduğunu	olduğunu
83	dipnot	Taktâvî	Ṭaḥṭâvî
85	2	için	içine
85	6	bitenei	bitenle
85	7	Mısır’ın	Mısır’ının
85	11	karış	karşı
85	11	de	da
88	24	tekeleci	tekelci
89	12	burjuvaiznin	burjuvazinin